

**C.İ. Süleymanov , S.Ə.Abdullayev,
A.M.Mahmudov**

**İBTİDAİ İSTİNTAQ MƏRHƏLƏSİNDƏ
TƏQSİRLƏNDİRİLƏN ŞƏXSİN
DİNDİRİLMƏSİ TAKTİKASI**

B A K I – 2009

Müəliflər: C.İ. Süleymanov, S.Ə. Abdullayev,
A.M. Mahmudov

Rəy verənlər:

Bakı Dövlət universitetinin dekan müavini,
dosent, hüquq elmləri namizədi

M. S. Qəfərov

Bakı Dövlət universitetinin «Kriminalistika
və məhkəmə ekspertizası kafedrasının
professoru, hüquq elmləri namizədi

K. Q. Sarıcalinskaya

Monoqrafiyada cinayətin araşdırılmasında obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi üçün zəruri istintaq hərəkətlərindən biri olan təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin bəzi nəzəri və təcrübi aspektləri tədqiq olunmuşdur. Burada təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin prosesual qaydası, dindirməyə hazırlıq tədbirləri onula psixoloji kontaktın yaradılması, dindirmə zamanı informasiya müdaxiləsinin mərhələləri, münaqişəli və münaqişəsiz şəraitdə dindirilmənin aparılmasının xüsusiyyətləri, həmçinin təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsində istifadə olunan taktiki üsullar, kombinasiyalar və digər məsələlər araşdırılmışdır.

Giriş.....4

Fəsil1. İbtidai istintaq mərhələsində təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin prosesual və kriminalistik əhəmiyyəti.

§1. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin kriminalistik xarakteristikası.....8

§2. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin cinayət prosesual qaydası.....16

Fəsil 2. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin psixoloji əsasları

§1. Təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasının anlayışı, əhəmiyyəti və üsulları.....32

§2.Təqsirləndirilən şəxsə psixoloji təsir etmə üsulları..49

Fəsil 3. Təqsirləndirilən şəxsin dindirməsinin taktiki əsasları.

§1. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı görülən hazırlıq hərəkətləri..... 72

§2.Münaqişəsiz şəraitdə təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi taktikası.....91

§3. Münaqişəli şəraitdə təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi taktikası.....103

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....120

GİRİŞ

Jinayətlərin araşdırılmasında obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində təqsirləndirilən şəxsin ifadələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təqsirləndirilən şəxs prosesin digər iştirakçılarından fərqli olaraq jinayət hadisəsi barədə daha çox məlumata malikdir. Onun ifadələri istintaqa məlum olmayan halların aşkar etməyə, jinayətin düzgün tövsifinə, yeni sübutlar əldə etməyə və işdə olan sübutları yoxlamağa, jinayətin predmeti təşkil edən əşyaların (oğurlanmış əmlak, silah, narkotik vasitə və s.) yerini aydınlaşdırmağa, jinayətin törədilməsinə şərait yaradan, habelə jəzayı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halları müəyyən etməyə imkan verir. Azərbaycan Respublikası Jinayət Prosesual Məcəlləsinin 91-ji maddəsinə görə təqsirləndirilən şəxs ifadə vermək, barəsində irəli sürülmüş ittihama dair ifadə vermək hüququna malikdir. Təqsirləndirilən şəxs öz ifadələrində elan edilmiş ittihama münasibətini, mülahizələrini, etirazlarını bildirir. Beləliklə də ibtidai istintaq mərhələsində təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi bir tərəfdən ibtidai araşdırma orqanlarına jinayət təqibi ilə bağlı olan halları hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmağa, digər tərəfdən isə təqsirləndirilən şəxsin ifadə vermək hüququnu təmin etməyə imkan verir. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi həmçinin tərbiyəvi xarakterli əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əgər təqsirləndirilən şəxs dindirmə zamanı jinayətin törədilməsində öz təqsirini etiraf edərək düzgün, obyektiv həqiqəti əks etdirən ifadələr verərsə bu onun islah olunması, yenidən tərbiyələndirilməsi istiqamətində atılmış ilk addım kimi qiymətləndirilə bilər.

İbtidai istintaq mərhələsində təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi ən mühüm və mürəkkəb prosesual hərəkətdir. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin özünəməxsus taktiki və psixoloji əsasları vardır. Təqsirləndirilən şəxsin əksər hallarda iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində maraqlı olmaması, yalan ifadə vermək və ya ifadə verməkdən imtina etməyə görə jinayət məsuliyyəti daşımaması, əvvəllər digər prosesual subyekt qismində (şahid, uydurma jinayətlərdə zərərşəkmiş şəxs, şübhəli şəxs kimi) ifadə verməsi təqsirləndirilən şəxsin dindirilmə taktikasını şərtləndirən əsas amillərdir. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsində müstətiqdən jinayət prosesual qanunverijiliyin tələblərinə əməl etməklə yanaşı, kriminalistika, hüquq psixologiyası, pedaqogika sahələri üzrə müəyyən nəzəri və empirik biliklər tələb edir. Dindirmə zamanı obyektiv həqiqəti əks etdirən ifadələrin əldə olunması üçün müstətiq təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqə yaratmalı, hüquq və əxlaq normalarının tələblərinə cavab verən psixoloji təsir etmə üsullardan, habelə refleksiv idarəetmədən istifadə etməli, kriminalistika elmi tərəfindən istintaq təjribəsi əsasında işlənib hazırlanmış taktiki kombinasiyalardan, taktiki üsullardan faydalanmalıdır.

Son zamanlar kriminalistika və hüquq psixologiyası sahəsində dindirilən şəxsin yalan ifadə vermə hallarının müəyyən edilməsi və ifşa edilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin psixoloji və taktiki əsasları ilə bağlı bəzi müddəalarına yenidən baxılmasına zərurət yaratmışdır. Ona görə, ibtidai istintaq mərhələsində təqsirləndirilən şəxsin dindirilmə taktikasının tədqiq olunması mühüm elmi və təjribi əhəmiyyət kəsb edir.

Məhz bu baxımdan monoqrafiya ibtidai istintaq mərhələsində təqsirləndirilən şəxsin dindirilmə taktikasına həsr olunmuşdur.

Monoqrafiyada dindirmənin anlayışı, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin jinayət işi üzrə həqiqətin müəyyən edilməsində əhəmiyyəti, prosessual ünsiyyət forması olan dindirmədə informasiya mübadiləsinin mərhələləri, refleksiv idarəetmə, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin prosessual qaydası, həmçinin təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinə hazırlıq hərəkətləri, münaqişəli və münaqişəsiz şəraitdə onun dindirilməsi zamanı istifadə olunan taktiki üsullar, kombinasiyalar nəzərdən keçirilmişdir.

Monoqrafiyada R.S.Belkin, Q.Q.Zuykov, A.N.Vasilyev, L. N. Korneyeva, İ.Kertes , S. K .Piterçev, N.İ.Porubov, K.Q. Sarıjalinskaya, J.İ.Süleymanov və digər görkəmli kriminalist alimlərin əsərlərindən istifadə edilmiş, həmçinin daxili işlər orqanlarının istintaq materiallarına istinad olunmuşdur.

FƏSİL 1. İBTİDAİ İSTINTAQ MƏRHƏLƏSİNDƏ TƏQSİRLƏNDİRİLƏN ŞƏXSİN DİNDİRİLMƏSİNİN PROSESSUAL VƏ KRİMİNALİSTİK ƏHƏMIYYƏTİ.

§1. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin kriminalistik xarakteristikası.

Cinayətləri tezliklə açmaq, cinayət təqibi ilə bağlı olan bütün halları hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmaq cinayət mühakimə icraatının məhkəməyədək mərhələsi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Cinayətlərin açılması və iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi yalnız qanunveriliklə tənzimlənən prosesual sübutetmə nəticəsində əldə olunmuş sübutlar vasitəsilə mümkündür. AR CPM-nin 124.1-ci maddəsinə görə, məhkəmənin və ya cinayət prosesi tərəflərinin əldə etdiyi mötəbər dəlillər (məlumatlar, sənədlər, əşyalar) cinayət təqibi üzrə sübutlar hesab olunur. Sübutlar cinayət prosesual qanunvericiliyinin tələblərinə əməl edilməklə insan və vətəndaşların konstitusiya hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırmadan və ya məhkəmənin qərarı əsasında (qanunla nəzərdə tutulmuş təxirə salına bilməyən hallarda isə müstəntiqin qərarı ilə əsasında) məhdudlaşdırmaqla əldə olunmalıdır. Sübutlar özündə hadisənin cinayət hadisəsi olub-olmamasını, törədilmiş əməldə cinayət əlamətlərinin olub-olmamasını, bu əməlin təqsirləndirilən şəxs tərəfindən törədib-törədilməməsini, onun təqsirli olub-olmamasını, habelə ittihamın düzgün həll edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar əks etdirir. Cinayətlərin istintaqı zamanı sübut əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar istintaq hərəkətləri, ekspert tədqiqatları, əməliyyat-axtarış tədbirləri vasitəsilə əldə olunur,

yoxlanılır və rəsmləşdirilir. Sübut əhəmiyyət kəsb edən məlumatların böyük bir qismi dindirmə istintaq hərəkəti vasitəsilə toplanılır.¹

Dindirmə ibtidai araşdırma zamanı istifadə olunan mühüm istintaq hərəkətlərindən biridir. Elə bir cinayət işi yoxdur ki, onun istintaqı zamanı dindirmənin nəticələrindən istifadə olunmasın. Belə ki, cinayət hadisəsi dialektikanın qanunlarına əsasən mütləq ətraf aləmdə maddi və ideal izlər yaradacaqdır. Lakin, elə cinayətlər var ki, onlar maddi aləmin predmetlərində əks olunmaya da bilər, bununla yanaşı cinayət mütləq bu və ya digər şəxs (şahidin, zərərçəkmiş, şübhəli və təqsirləndirilən şəxs) şüurunda ideal iz buraxacaqdır. Belə ideal izlər yalnız verbal istintaq hərəkətləri – dindirmə, ifadələrin yerində yoxlanılması və s. vasitəsilə aşkar oluna və fiksə edilə bilər. Verbal istintaq hərəkətlərindən ən mühümü dindirmədir. Beəliklə də müstəntiq dindirmə vasitəsilə baş vermiş cinayət hadisəni bilavasitə müşahidə etmədən şahid, zərərçəkmiş, şübhəli və təqsirləndirilən şəxs ifadələri əsasında dərk edir, qavrayır. Tədqiqatlar göstərir ki, cinayət işi materiallarının orta hesabla 66% dindirmə protokolları təşkil edir.² Müstəntiq isə öz iş vaxtının orta hesabla təxminən 25% dindirmənin aparılmasına sərf edir.³ Bu da dindirmənin cinayət işləri üzrə həqiqətin müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha təsdiq edir.

¹ Дулов А.В., Нестеренко П.Д. Тактика следственных действий. Минск, 1971, с. 58.

1 Питерцев С.К., Степанов А.А. Тактика допроса на предварительном следствии и в суде. Санкт-Петербург, 2001, с. 9.

2 Михайлов А.И., Соя-Серко Л.А., Соловьев А.Б. Научная организация труда следователя. М., 1974, с.127.

Dindirmə prosesual və kriminalistik mənada başa düşülür. Prosesual mənada dindirmə iş üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə dindirilən şəxsdən məlumatların alınması və onların düzgün rəsmiləşdirilməsindən ibarət olan verbal istintaq hərəkətidir. Kriminalistik mənada isə dindirmə dindirilən şəxslə psixoloji əlaqəni yaradaq istintaq təcrübəsi əsasında işlənilib hazırlanmış taktiki üsullar vasitəsilə ondan iş üçün əhəmiyyət kəsb edən hallara dair düzgün informasiyanın əldə olunmasıdır. Beləliklə də kriminalistik dindirmə daha geniş anlayış olub, özündə psixoloji və taktiki məsələləri ehtiva edir. Dindirmənin özünəməxsus müəyyən əlamətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Dindirmə cinayət işi üzrə həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədilə şəxslərdən məlumatların əldə olunmasına yönəlmiş **universal istintaq hərəkətidir**. Bildiyimiz kimi, AR CPM-nin 139-cu maddəsində sübutetmə predmetinə daxil olan halların dairəsi müəyyən edilmişdir. Bura aiddir: 1) cinayət hadisəsinin baş vermə faktı və halları; 2) şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin cinayət hadisəsi ilə əlaqəsi; 3) cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməldə cinayət əlamətləri; 4) cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsində şəxsin təqsirliliyi; 5) cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar; 6) cinayət prosesi iştirakçısının və ya cinayət prosesində iştirak edən digər şəxsin öz tələbini əsaslandırıdığı hallar. Habelə AR CPM-nin 221-ci maddəsinə görə ibtidai araşdırmanın aparılması zamanı müstəntiq cinayət törədilməsinə imkan yaradan halları da müəyyən etməlidir. Müstəntiq dindirmə zamanı sübutetmə predmetinə daxil olan bütün hallar

barədə məlumatlar əldə edə bilər. Bu xüsusiyyətinə görə dindirmə digər istintaq hərəkətlərindən fərqlənir.

2) Dindirmə digər istintaq hərəkətlərinin **zəruri tərkib elementi** kimi çıxış edir. Tanınmaya təqdim etmə, ifadələrin yerində yoxlanılması, axtarış və götürmə kimi istintaq hərəkətləri aparılmasını dindirmənin elementləri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bəzi hallarda qanunverici dindirməni bəzi istintaq hərəkətlərinin tərkib hissəsi kimi təsbit edir. Məsələn üçün AR CPM-nin 239-cü maddəsinə görə hər hansı şəxsin şahidə, zərərçəkmiş, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsə tanınma üçün təqdim etmə zərurəti yarandıqda müstəntiq əvvəlcədən onları həmin şəxsin xarici görkəmi və əlamətləri barədə, habelə tanıyanın tanınanı gördüyü hallar barədə dindirir və bu barədə müvafiq protokol tərtib edir. Beləliklə də dindirmə tanınmaya təqdim etmənin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

3) Dindirmə **təxirəsalınmaz** istintaq hərəkətləri kateqoriyasına aiddir. Vaxtında aparılmış dindirmə cinayətin istəklərlə açmağa, cinayəti törətmiş şəxsləri ifşa etməyə və məsuliyyətə cəlb etməyə, habelə əhəmiyyət kəsb edə biləcək sübutların maraqlı şəxslər tərəfindən gizlədilməsinin və məhv edilməsinin qarşısını almağa imkan verir.

Dindirmənin mahiyyəti iş üçün əhəmiyyət kəsb edən hallara dair məhz gerçək məlumatların əldə edilməsindən ibarətdir. Öz növbəsində bu dindirmənin məqsəd və vəzifəsini təşkil edir. Kriminalistik ədəbiyyatda dindirmənin məqsədi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. S.K.Piterçev və A.A.Stepanov görə dindirmənin iki məqsədi vardır: 1) iş üçün əhəmiyyətli olan yeni faktların və məlumatların əldə etmək; 2) işdə

olan və mötəbərliyi şübhə doğuran sübutları yoxlamaq.⁴

V. N. Çomartov isə dindirmənin məqsədi kimi aşağıdakıları göstərir: dindirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılması; şəxsin faktın yada salınmasına köməklik göstərilməsi; dindirmənin nəticələrinin təhlili; yalan ifadə verən şəxslərin ifşa olunması və onların düzgün məlumat verməyə məcbur edilməsi və s.⁵

Dindirmə cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə tam və düzgün məlumatların əldə etmək məqsədilə dindirilən şəxsin əqli, iradəvi, və emosional sferasına qanunvericiliklə qadağan edilməyən psixoloji təsiri nəzərdə tutan əvvəlcədən planlaşdırılmış prosesual ünsiyyət formasıdır.⁶ Hər bir ünsiyyət formasında olduğu kimi bu zaman da onlar arasında informasiya mübadiləsi prosesi baş verir. Bu proses öz növbəsində dörd mərhələdən ibarətdir: 1) dindirilən şəxsdən informasiyanın tələb olunması; 2) dindirilən şəxs tərəfindən informasiyanın müstəntiq verilməsi; 3) verilmiş informasiyanın müstəntiq tərəfindən təhlili; 4) informasiyanın qeyd edilməsi. Ümumiyyətlə dindirmə zamanı informasiya mübadiləsinin iki forması vardır:

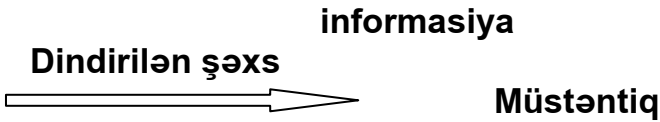
1) sadə informasiya mübadiləsi informasiya ancaq dindirilən şəxsdən daxil olur və müstəntiq passiv dinləyici qismində çıxış edir. Vəle informasiya mübadiləsi bir qayda olaraq şahid, zərərçəkmiş

⁴ Питерцев С. К. и Степанов А.А. Тактика допроса на предварительном следствии и в суде. Санкт-Петербург, 2001 с. 9.

⁵ Цомартов В. Н. Тактические приемы допроса и пределы их допустимости. канд. дисс. М., 1977, с. 32

⁶ Дулов А.В. Судебная психология. Минск, 1975, с. 309.

şəxslərin və təqsirini etmiş təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi üçün xarakterikdir:

2) qarşılıqlı informasiya mübadiləsi həm müstəntiq, həm də dindirilən şəxs biri-birinə informasiya vermiş olurlar. Dindirmə bir qayda olaraq qarşılıqlı informasiya mübadiləsi şəraitində aparılır.⁷

Ümumiyyətlə dindirmə zamanı müstəntiq dindirilən şəxsdən iki növ informasiya əldə edir: 1) dindirmənin predmeti ilə bağlı olan əsas informasiya; 2) dindirilən şəxsin psixoloji vəziyyətini xarakterizə edən əlavə informasiya - səsənin tonu, intonasiya, jestlər, mimika və s.⁸ Əsas informasiya vasitəsilə müstəntiq sübut etmə predmetinə daxil olan halların dairəsini müəyyən edir. Lakin əlavə informasiya isə müstəntiqə dindirmənin istiqamətini, yəni əsas informasiyanı əldə etmək üsullarını müəyyən etməyə imkan verir.

Dindirmə iş üçün əhəmiyyətli olan hallara və faktlara dair dindirilən şəxsdən müəyyən məlumatın alınmasından ibarət vahid prosesdir. Lakin bu proses onun iştirakçıları, şəraiti və ardıcılığı ilə əlaqədar olaraq bir sıra özünəməxsus əlamətləri vardır. Məhz bu əlamətlər dindirməni müxtəlif növlərə bölməyə imkan verir. Dindirilən şəxsin prosesual vəziyyətindən aslı olaraq dindirmənin aşağıdakı növlərə bölünür: şahid, zərərçəkmiş, şübhəli, təqsirləndirilən şəxsin

⁷ Порубов Н. И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве. Минск, 1973, с. 18.

⁸ Порубов Н. И. göstərilmiş əsəri. s. 18.

dindirilməsi. Dindirmənin göstərilən növləri arasında ən mürəkkəbi təqsirləndirilən şəxsin dindirməsidir.

Ümumiyyətlə, cinayət işlərinin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılmasında, iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinin böyük rolu vardır.⁹ Bu da təsadüfü deyildir, çünki təqsirləndirilən şəxs cinayət hadisəsi barədə şahid və zərərçəkmiş şəxsdən fərqli olaraq daha çox məlumata malikdir. Azərbaycan Respublikası CPM 91-cü maddəsinə görə təqsirləndirilən şəxs ona elan edilmiş ittihamın mahiyyətinə dair, habelə iş üzrə ona məlum olan bütün hallar haqqında ifadə vermək hüququna malikdir. O, dindirmə zamanı elan edilmiş ittihama münasibətini bildirir və bununla əlaqədar olaraq işdə olan sübutları izah edir və onların həqiqiliyi haqqında mülahizələrini bildirir.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin özünəməxsus taktiki üsulları və prosessual qaydası vardır. Təqsirləndirilən şəxsin dindirmə taktikası dindirmənin digər növlərindən kəskin fərqlənir. Bunu da şərtləndirən müəyyən amillər vardır: 1) təqsirləndirilən şəxs cinayət iştirakçısı olduğundan prosesdə iştirak edən digər şəxslərdən daha çox məlumata malik olur; 2) təqsirləndirilən şəxs əksər hallarda iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində maraqlı deyildir; 3) ifadə vermək təqsirləndirilən şəxsin hüququdur. O, yalan yalan ifadə vermək və ifadə vermək imtina etməyə görə məsuliyyət daşımır; 4) əksər hallarda təqsirləndirilən şəxs iş üzrə əvvəl başqa prosessual vəziyyətdə dindirilmiş olur.

⁹ Mövsümov C. Azərbaycan SSR Cinayət prosesi. Bakı, 1980, s. 203.

Təqsirləndirilən şəxs ifadə verməklə həm cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə məlumatlar vermiş, həm də öz prosessual hüququnu təmin etmiş olur. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin əsas məqsədi ondan cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə düzgün ifadələr əldə etməkdir. Təqsirləndirilən şəxsin ifadələri işin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Düzdür ki, təqsirləndirilən şəxsin ifadələri işdə olan digər sübutlardan heç bir üstün hüquqi qüvvəyə malik deyil. AR CPM-nin 126.5.1-ci maddəsində göstərilmişdir ki, təqsirləndirilən şəxsin cinayət törətməkdə təqsirini etiraf etməsi yalnız iş üzrə bütün sübutların məcmusu ilə təsdiq edildiyi halda ona qarşı ittihamın əsasını təşkil edə bilər. Lakin onu da unutmaq lazım deyil ki, təqsirləndirilən şəxs cinayət haqqında digər şəxslərdən daha çox məlumata malik olur və əgər o, öz təqsirini etiraf edib, düzgün ifadələr verərsə, bu halda müstəntiq yeni, əvvəl istintaq məlum olmayan məlumatlar əldə etmiş olacaq. Başqa sözlə, cinayət təqibi ilə bağlı olan hallar hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılmış olacaqdır. Habelə təqsirləndirilən şəxsin düzgün ifadə verməsi onun islah olunması istiqamətində atılmış ilk addım kimi baxıla bilər.

Ümumiyyətlə, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi müxtəlif meyarlar görə bir neçə növə ayrılır.

Təqsirləndirilən şəxsin yaşına görə, yetkinlik yaşına çatmış və çatmamış şəxslərin dindirilməsi kimi növləri fərqləndirilir. Cinayət prosessual qanunvericilik yetkinlik yaşına çatmamış təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi üçün xüsusi qaydalar müəyyən etmişdir.

Təqsirləndirilən şəxsin elan edilmiş ittihamla münasibətindən aslı olaraq münaqişəli və münaqişəsiz

şəraitli dindirmə növləri vardır. Əgər təqsirləndirilən şəxs elan edilmiş ittiham üzrə özünü təqsirli bilərək, obyektiv həqiqəti əks etdirən ifadələr verirsə, bu halda dindirmə münaqişəsiz şəraitli kimi xarakterizə olunur. Bura həmçinin vicdanlı yanılma nəticəsində yalan ifadə verən təqsirləndirilən şəxslərin dindirməsi də daxildir. Əgər təqsirləndirilən şəxs elan olunmuş ittihamla özünü təqsirli bilməyərək, yalan ifadə verir və ya ifadə verməkdən imtina edirsə, bu dindirmənin münaqişəli olduğuna dəlalət edir.

§2. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin cinayət prosessual qaydası

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi cinayətlərin istintaqı zamanı həyata keçirilən zəruri və mühüm istintaq hərəkətidir. Təqsirləndirilən şəxsi dindirmə istintaq hərəkəti cinayət işi üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi və təqsirləndirilən şəxsin ona elan edilmiş ittihamdan özünü müdafiə etmək üçün mühüm vasitələrdən biri hesab olunur. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin və onun rəsmiləşdirilməsinin prosessual qaydaları AR CPM-nin 233, 234-cü maddələrində nəzərdə tutulmuşdur.

Təqsirləndirilən şəxs dedikdə, barəsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə haqqında qərar çıxarılmış şəxs başa düşülür (AR CPM-nin 91-ci mad.). Anlaqsız vəziyyətdə və ya cinayət məsuliyyəti yaradan müəyyən yaş həddinə həddinə çatmamış cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxs də təqsirləndirilən şəxs kimi tanınır.

Təqsirləndirilən şəxsə ittiham elan edildikdən dərhal sonra o, dindirilməlidir. AR CPM-nin 224-cü maddəsinə görə müstəntiq tərəfindən şəxsin

təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi haqqında qərarın çıxarıldığı andan 48 saatdan gec olmayaraq və hər bir halda təqsirləndirilən şəxsin gəldiyi, gətirildiyi gündən gec olmayaraq ona ittiham elan edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini müəyyən etdikdən sonra müstəntiq ona təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi haqqında qərarı elan edir və elan edilən ittihamın mahiyyətini izah edir. Bu hərəkətlərin yerinə yetirilməsi, ittihamın elan edildiyi saat və tarix, təqsirləndirilən şəxsin və müstəntiqin imzaları ilə qərarla təsdiq edilir. Hər hansı şəxsə ittiham elan edilməsində təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi iştirak etmək hüququna malikdir. İttiham elan edildikdən sonra müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə onun cinayət prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrini izah etməlidir. Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə haqqında qərarın sürəti, habelə hüquq və vəzifələrə dair yazılışı bildiriş təqsirləndirilən şəxsə verilir. Müstəntiq ittihamın elan edilməsi, təqsirləndirilən şəxsə ona hüquq və vəzifələrinin izah edilməsi və qərarın sürətinin verilməsi haqqında protokol tərtib edir. Bu protokol müstəntiq, təqsirləndirilən şəxs və müdafiəçi (əgər iştirak edirsə) tərəfindən imzalanır.

Bildiyimiz kimi, əksər cinayətlər iştirakçılıqla törədilir. Bu zaman bir neçə şəxs barəsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə haqqında qərar çıxarıldıqda ittihamın elan edilmə ardıcılığının müəyyən edilməsi mühüm taktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda müstəntiq o mülahizədən çıxış etməlidir ki, cinayətin iştirakçılarından hansının birinci dindirilməsi iş üzrə həqiqətin aşkara çıxarılmasına kömək edə bilər. Lakin digər təqsirləndirilən şəxslərlə müqayisədə iş

üzrə həqiqəti söyləyə biləcəyinə müstəntiqdə heç bir şübhə yeri qalmayan təqsirləndirilən şəxsə ittiham birinci elan edilə bilər. Bundan başqa, müstəntiq iş üzrə barəsində daha çox sübut toplamış şəxsə birinci ittiham elan edə bilər.

Təqsirləndirilən şəxsə ittiham elan edilməsi haqqında protokol tərtib edildikdən və müvafiq şəxslər tərəfindən imzalandıqdan sonra müstəntiq təqsirləndirilən şəxsi dərhal dindirməlidir (AR CPM-nin 233.1–ci mad). Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin dərhal aparılması iki qaydaya riayət edilməsini özündə ehtiva edir: 1) ittiham elan olunduqdan sonra təqsirləndirilən şəxsin arzu etdiyi tezlikdə ifadə vermək hüququnun təmin edilməsini; 2) elan olunmuş ittiham üzrə ifadə vermək hüququ təmin edilmədən təqsirləndirilən şəxsin iştirakı ilə digər istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyü.

İttiham elan olunduqdan sonra əgər təqsirləndirilən şəxs xahiş edərsə, iş üzrə bəzi halları dəqiq yada salması məqsədilə (dindirmə yerini tərk etmədən) qısamüddətli fasilə verilə bilər. Dindirmə dərhal aparıla bilmədikdə, bunun səbəbləri dindirmə protokolunda və ya ayrıca protokolda göstərilməlidir. Dindirmənin dərhal aparıla bilməməsi təqsirləndirilən şəxsin xəstələnməsi, qaçıb gizlənmək cəhdi və s. ilə bağlı ola bilər.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirməyə şəxsən, özü olmadıqda isə onun yetkinlik yaşına çatmış ailə üzvlərindən, qonşularından, mənzil-istismar təşkilatının nümayəndələrindən birinə və ya onun iş yeri, təhsil aldığı yer üzrə verilən çağırış vərəqəsi ilə çağırılır. Təqsirləndirilən şəxs həmçinin teleqram, telefoqram, faksoqram vasitəsilə də çağırıla bilər. Barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilmiş

təqsirləndirilən şəxs dindirməyə onun həbsdə saxlandığı yerin müdiriyyəti vasitəsilə çağırılır (AR CPM-nin 226.4-ci mad). Hərbi qulluqçular bir qayda olaraq hərbi hissənin komandanlığı vasitəsilə çağırılır.

Çağırış vərəqəsində şəxsin təqsirləndirilən şəxs qisimində çağırıldığı, habelə çağırılan şəxsin haraya və nə vaxt gəlməli olduğu göstərilir. Çağırış vərəqəsində çağırılan şəxsin gəlmədiyi halda məcburi gətirilməyə məruz qala biləcəyi barədə xəbərdarlıq qeyd olunmalıdır. Təqsirləndirilən şəxs yalnız təkrar dindirməyə çağırıldıqda ona çağırış vərəqəsi təqdim olunmalıdır. Belə ki, ilkin dindirmə dərhal ittiham elan olunduqdan dərhal sonra aparıldığından, çağırış vərəqəsinin təqdim olunmasına ehtiyac yaranmır.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi ibtidai araşdırmanın aparıldığı yer, zəruri hallarda isə onun olduğu yer üzrə aparılır. Təqsirləndirilən şəxsin olduğu yer dedikdə, onun yaşadığı, işlədiyi, təhsil aldığı və olduğu digər yer başa düşülür. Təqsirləndirilən şəxsin olduğu yer üzrə dindirməsi zərurəti aşağıdakı hallarda yaranır: 1) təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinin yoxlanılmasının dərhal həyata keçirilməsi zərurətinin olması; 2) cinayət hadisəsinin baş verdiyi yerdə olmadan təqsirləndirilən şəxsin işin halları barədə öz fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkməsi; 3) təqsirləndirilən şəxsin xəstəliyinin onun çağırış üzrə gəlməsini istisna etməsi.

Dindirmənin təqsirləndirilən şəxsin olduğu yer üzrə aparılması barədə qərarı xüsusi olaraq əsaslandırmağa ehtiyac yoxdur. Lakin bu qərarın səbəblərini aydınlaşdıran sənəd (tibbi-arayış) cinayət işi üzrə materiallara əlavə edilə bilər. Təqsirləndirilən şəxs xəstə olduqda, səhhətinin onun dindirməsinə imkan

verməsi barədə müalicə həkimin arayışını almaq zəruridir. Müalicə həkimin dindirmədə iştirakı da məqsədəuyğundur.

Təxirəsalınmaz hallar istisna olmaqla, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi yalnız gündüz vaxtı aparılmalıdır (AR CPM-nin 233.2-ci mad). Təxirəsalınmaz hallar protokolda göstərilməklə təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi gecə vaxtı da aparıla bilər. Gecə vaxtı – yerli vaxtla axşam saat 22-dən səhər saat 7-dək olan vaxt müddətidir. Təxirəsalınmaz hallara təqsirləndirilən şəxsin ifadəsinin alınmasının və yoxlanılmasının ləngidilməsi nəticəsində sübutların əldən çıxması cinayətin iştirakçılarının tutulmaqdan yayınacağı, talanmış əmlakın axtarışı, yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınması zərurəti və s. aiddir.

Təqsirləndirilən şəxs iş üzrə digər şəxslərdən ayrılıqda dindirilməlidir (AR CPM-nin 233.4). Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin iş üzrə digər şəxslərlə ünsiyyətdə olmaması üçün tədbirlər görməlidir. Bunun üçün müstəntiq iş üzrə digər şəxsləri və təqsirləndirilən şəxsi ayrı-ayrı vaxtlarda dindirilməlidir. Əgər iş üzrə bir neçə təqsirləndirilən varsa, müstəntiq onların bir-birilə ünsiyyətdə olmaması üçün ayrılıqda saxlanması barədə tutulduqları və ya həbsdə saxlandığıları yerin müdiriyyətinə göstəriş verə bilər.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsində onun müdafiəçisi iştirak etmək hüququna malikdir (AR CPM-nin 233.5-ci mad). AR CPM-nin 92.3 və 92.12 –ci maddələrində nəzərdə tutulan hallarda təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsində müdafiəçinin iştirakı məcburidir. Həmin hallardan hər hansı biri mövcud olduqda müdafiəçinin dindirmədə iştirak etməməsi cinayət prosessual qanunvericiliyin kobud pozulması hesab

edilərək, dindirmə istintaq hərəkətin və ya onun nəticələrinin qanunsuz hesab edilməsinə səbəb ola bilər.

Müdafiəçinin mütləq iştirak etməli olduğu hallar aşkar olduqda təqsirləndirilən şəxsə öz vəkili dəvət etməsi üçün imkan yaradılır. Həmin şəxsin öz vəkili olmadıqda, müstəntiq yaxınlıqdakı vəkillik qurumunda çalışan vəkillərin siyahısını ona təqdim etməlidir. Belə olan halda, təqsirləndirilən şəxsin siyahıdan seçdiyi vəkil dəvət edilməlidir. Lakin heç bir halda təqsirləndirilən şəxsə konkret vəkili müdafiəçi kimi seçmək cinayət prosesi həyata keçirən orqan tərəfindən təklif edilə bilməz.

Təqsirləndirilən şəxsin maddi vəziyyəti müdafiəçinin hüquqi yardımından istifadə etməyə imkan vermədikdə, müstəntiq müvafiq vəkillik qurumu vasitəsilə ona dövlət hesabına hüquqi yardım göstərilməsi üçün tədbirlər görməyə borcludur. Dövlət hesabına hüquqi yardım "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti" haqqında AR Qanununun 20-ci maddəsində müəyyən edilmiş qaydada təşkil olunur və həyata keçirilir.¹⁰

Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsində müdafiəçinin təmin etdikdən sonra dindirmə istintaq hərəkəti keçirməyə haqlıdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, dindirmə müdafiəçinin təqsirləndirilən şəxslə konfidensial ünsiyyət saxlaması qurtaranadək təxirə salınmalıdır. Ünsiyyətin (görüşün) müddəti məhdudlaşdırmır (AR CPM-nin 92.9.2-ci maddə). Dindirmə həmçinin müdafiəçinin gəlməsinin təmin etmək məqsədilə təxirə salınmalıdır. Müdafiəçinin iştirak olmadan təqsirləndirilən şəxsdən alınmış ifadə

¹⁰ Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 28 dekabr 1999-cu il, № 783-İQ

sübut kimi qəbul edilə bilməz. Belə ki, həmin ifadə təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüquqlarının pozulması ilə əldə edilmiş sübut hesab ediləcəkdir (AR CPM-nin 125.2.3-cü mad).

Təqsirləndirilən şəxs ona elan edilmiş ittihamın mahiyyətinə dair, habelə iş üzrə ona məlum olan bütün hallar haqqında ifadə vermək, ona elan edilən ittihamdan müdafiə hüququna malikdir. Cinayət prosessual qanunvericilikdə təqsirləndirilən şəxsin real müdafiə hüququna malik olmasının geniş prosessual təminatları müəyyən edilmişdir. Cinayət prosessual qanunvericilik təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını təmin edərək onların ifadə verməyə, hər hansı materiallar təqdim etməyə və hər hansı bir yardım göstərməyə məcbur edilməsini, zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma yolu ilə və onların hüquqlarını pozan sair qanunsuz tətbiq edilməklə onlardan ifadə alınmasını qadağan edir (AR CPM-nin 15.2.3 və 19.7-ci mad).

Təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnu təmin edən şərtlərdən biri də ondan hər hansı məsuliyyətə cəlb etmə qorxusu altında ifadə alınmasının qadağan edilməsidir. Belə ki, təqsirləndirilən şəxs ifadə verməkdən imtina etmək, yaxud bilə-bilə (cinayətin törədilməsinə aidiyyəti olmayan şəxsin adını çəkdiyi hallar istisna edilməklə) yalan ifadə vermək üstündə cinayət məsuliyyəti barədə xəbərdarlıq edilmir, yeni onun üzərinə heç bir məsuliyyət qoyulmur.

Təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin real təmin edilməsini qanun bir vəzifə kimi prokurordan və müstəntiqdən tələb edir.

Dindirmənin əvvəlində müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə elan edilmiş ittiham üzrə özünü təqsirli bilib-bilmədiyini aydınlaşdırdıqdan sonra ittihamın mahiyyəti

üzrə ifadə verməyə təklif etməlidir (AR CPM-nin 233.10). Daha sonra təqsirləndirilən şəxs əvvəlcə onun barəsində irəli sürülmüş ittihama dair və istədiyi hallar barəsində sərbəst ifadə (izahat) verir.

Dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsin ona elan edilmiş ittihamın mahiyyəti üzrə sərbəst və tam ifadə verməsinə şərait yaradılmalıdır. Lakin sərbəst ifadə gedişində təqsirləndirilən şəxsin ifadəsini dəqiqləşdirmək məqsədilə müstəntiq ona suallar verə bilər. Sərbəst ifadə qurtardıqda zərurət olduqda, müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə dəqiqləşdirici, əlavəedic, yoxlama, ifşaedici suallar verir, sübutlar təqdim edir və onların hər biri üçün izahat tələb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır dindirmə zamanı qoyulan suallar konkret, aydın və yığcam olmalıdır.

Təqsirləndirilən şəxsin ifadəsi müfəssəl olmalıdır ki, onu yoxlamaq daha asan olsun. Dindirmə zamanı hansı şəxslərin dindirilməli olduğu, zəruri məlumatların hansı sənədlərdə göstərilə bilməsi və s. hallar aydınlaşdırılmalıdır.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsində yönəldici sualların qoyuluşu yolverilməzdir. Yönəldici sual dedikdə, arzu olunan cavabın alınması məqsədilə veriləcək cavabın məzmununun müəyyən hissəsinin özündə əks etdirən sual başa düşülür. Düzdür, bu barədə cinayət prosesual qanunvericilikdə göstəriş yoxdur. Lakin RF CPM-də dindirmə zamanı yönəldici sualların qadağan olması barədə birbaşa göstəriş vardır.

Təqsirləndirilən şəxs ifadəsində ona elan edilmiş ittihamı inkar edə və yaxud onu etiraf edə bilər. Etiraf etdiyi hallarda ittihamla bütünlüklə (tam) və ya onun müəyyən hissəsi (qismən) ilə razılaşa bilər.

Təqsirləndirilən şəxs ona elan edilmiş ittihamla əlaqədar olan faktlara, hadisələrə, məlumatlara, sübutlara münasibət bildirmək (izah, təsdiq və ya inkar etmək), yeni sübutların tələb edilməsi və işə əlavə olunması haqqında vəsatət qaldırmaq hüququna malikdir. Təqsirləndirilən şəxsin işin gedişatı ilə bilavasitə maraqlı olması nəzərə alınmaqla irəli sürülən dəlilər və mülahizələr hər tərəfli yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir.

Təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törətməkdə öz təqsirini etiraf ifadəsi iş üzrə bütün sübutların məcmusu ilə təsdiq edildiyi halda ittihamın əsası kimi qəbul edilə bilər (AR CPM-nin 126.6-cı mad). Təqsirləndirilən şəxs təqsirinin etiraf etdikdə, onun irəli sürülmüş ittihamın hansı epizodunu, halını etiraf etdiyi və nə üçün etiraf etdiyi aydınlaşdırılmalıdır.

Təqsirsiz olduğunu bildirən təqsirləndirilən şəxs dindirmənin gedişində öz mövqeyini dəyişərsə, dindirmənin sonunda özünü təqsirli bilib-bilməməsinin bir daha ondan soruşulması və alınmış cavabın qeyd edilməsi məqsədəuyğundur.

Təqsirləndirilən şəxs ifadə verməkdən imtina etməsi, onun təqsirli bilməsi kimi qiymətləndirilə bilməz və bu hal onun digər prosesual hüquqlarından məhrum etmir, eləcə də müstəntiqi həmin hüquqların həyata keçirilməsini təmin etmək vəzifəsindən azad etmir.

İfadə verməkdən imtina edən təqsirləndirilən şəxsə həqiqətin müəyyən edilməsi və onun hüquqlarının qorunması məqsədilə ifadə verməsinin məqsədəuyğunluğu izah olunmalıdır. Əgər təqsirləndirilən şəxs ifadə verməkdən imtina etdikdə israrlıdırsa, ona bunun səbəblərinin izah edilməsi üçün

şərait yaradılmalı və bu barədə protokolda qeyd aparılmalıdır.

Dindirmənin gedişində təqsirləndirilən şəxs qaçmağa, müstəntiqə və dindirmədə iştirak edən şəxslərə hüçüm etməyə, protokolu və digər sənədləri məhv etməyə cəhd etməsi, yaxud həmin şəxslərə hədə-qorxu gəlməsi haqqında ayrıca protokol tərtib edilməli və cinayət təqibi üzrə icraatın materallarına əlavə olunmalıdır.

Bəzi hallarda təqsirləndirilən şəxs dindirmə zamanı alibi irəli sürür. Bu zaman təqsirləndirilən şəxsin irəli sürdüyü alibi dəqiq və obyektiv yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir. Alibi – cinayətin bilavasitə şübhəli və yaxud təqsirləndirilən şəxs tərəfindən edilməməsini göstərən düzünə bəraitverici sübutdur.¹¹ Alibi ilə əlaqədar şəraitin dəqiqliyinin müəyyən edilməsi məqsədlə dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsin cinayət törədilən anda konkret olaraq harada olması, kiminlə və hansı məqsədlə oraya gəlməsi, kiminlə, necə və nə ilə əlaqədar orada görüşməsi, orada olması barədə kimə deməsi, nə vaxt, hansı qaydada oraya gedib-gəlməsi, hansı müddətdə orada olması, orada olarkən nə kimi hadisələrin baş verməsi və s. aydınlaşdırılmalıdır.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi nəticəsində alınan ifadələr öz əksini müstəntiq tərəfindən tərtib olunan protokolda tapır. Cinayət prosesində protokol dedikdə, cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar tərəfindən həyata keçirilən istintaq və prosessual hərəkətin gedişatınının, məzmununun və nəticələrinin əks etdirilməsi üçün tərtib olunan prosessual sənəd

¹¹ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Т. 1, М., 1968, s. 379.

başına düşür. Protokol məlumat - əksətdirici xarakter daşıyan prosessual sənədlərin ən geniş yayılmış formasıdır. Qərar, hökm və digər sənədlər sərəncamverici xarakter daşıyır, lakin protokol heç bir göstəriş nəzərdə tutmur, yalnız konkret cinayət-prosessual hərəkətin edildiyi faktını təsdiqləyir, onun gedişini və nəticələrini əks etdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi dindirmənin sonunda müstəntiq protokol tərtib etməlidir. Dindirmə protokolu AR CPM-nin 234-cü maddəsinin tələblərinə əməl olunmaqla tərtib edilməlidir. Protokol tərtib edilərkən müstəntiq həmçinin AR CPM-nin 51-ci maddəsinin tələblərinə riayət etməlidir. Müstəntiq dindirmə protokolunu əllə, habelə digər texniki vasitələrdən, o cümlədən elektron texnikasından (kompüterdən, yazı makinasından və s.) istifadə etməklə icra edilə bilər.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirmə protokolunda aşağıdakılar göstərməlidir: dindirmənin aparıldığı tarix, vaxt və yer; müstəntiqin soyadı, adı, atasının adı, vəzifəsi; təqsirləndirilən şəxsin soyadı, adı və atasının adı, habelə onun doğulduğu il, ay, gün və yer, onun vətəndaşlığı, təhsili, ailə vəziyyəti, iş yeri, məşğuliyyət növü və ya vəzifəsi, faktiki yaşadığı və qeydiyyatda olduğu yer; təqsirləndirilən şəxsin məhkumluğu, dövlət təltifləri və onu səciyyələndirən və ya iş üçün əhəmiyyətli olan digər məlumatlar; dindirmənin xüsusiyyətləri, xüsusən dindirmə zamanı audio yazıdan, video və kino çəkilişdən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edilməsi barədə qeyd; təqsirləndirilən şəxsə verilmiş suallar və onun bu suallara cavabları, təqsirləndirilən şəxsin işin mahiyyəti üzrə ifadələri.

Əgər dindirmədə müəllim, həkim, qanuni nümayəndə (AR CPM-nin 228.2 və 229-cu mad) tərcüməçi iştirak etmişdirsə, onlara hüquq və vəzifələrinin izah olunmaları barədə qeyd protokolda öz əksini tapmalıdır. Dindirmə gecə vaxtı aparıldıqda isə (AR CPM-nin 233.2-ci mad) onun təxirəsalınmaz hallarla əlaqədar olunmasının səbəblərinin protokolda göstərilməsi protokolda məqsədəuyğundur. AR CPM-nin 234.1.3 maddəsində təqsirləndirilən şəxsi səciyyələndirən iş üçün əhəmiyyətli olan digər məlumatlar dedikdə Vətənin müdafiəsində döyüş əməliyyatlarında iştirakı, fəxri adların və dövlət mükafatlarının olması, sağlamlıq vəziyyəti məlumatlar, himayəsində azyaşlı yetkinlik yaşına çatmamış uşaqların, əmək qabiliyyətsiz şəxslərin olması və s. məlumatlar aiddir. Həmin məlumatların protokolda göstərilməsi iş üzrə cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların, təqsirlilik haqqında məsələnin aydınlaşdırılması, habelə sübutların qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Dindirmə protokolunda təqsirləndirilən şəxsin ifadələri, ona verilən suallar və bu suallara verilən cavablar birinci şəxsin adından yazılmalıdır. Dialekt (şivələr) və jarqon ifadələr (mənası mötərizədə göstərməklə) protokola daxil edilməlidir. Əxlaqsız və təhqiredici sözlərin və ifadələrin protokola yazılması yolverilməzdir. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin ifadəsini yazarkən mümkün qədər ifadənin məzmununu sistemləşdirməli, təkrarlanan sözləri, habelə işə aidiyyəti olmayan ifadələri protokolda qeyd etməməlidir. Suallara verilən cavablar bir qayda olaraq təqsirləndirilən şəxsin sərbəst danışığının davamı kimi protokolda öz əksini tapmalıdır.

Bəzən dindirmə zamanı müstəntiq bu və ya digər səbəblərdən (məs: təqsirləndirilən şəxsin səhhətində yaranmış problem) fasilə elan etməli olur. Əgər dindirmə gedişində fasilə verildikdə, bunun səbəbləri, dindirmənin təzələnməsi vaxtı protokolda göstərilməlidir.

Təqsirləndirilən şəxs ifadəsini şəxsən özü yazmasını xahiş etdikdə bu barədə dindirmə protokolunda qeyd edilməklə, ona bu imkan verilməlidir (AR CPM-nin 234.3-cü mad). Təqsirləndirilən şəxsin yazılı ifadələri ilə tanış olan müstəntiq zəruri olduqda ona suallar verə bilər. Suallar və onlara verilən cavablar protokola daxil edilməklə, onların doğruluğu təqsirləndirilən şəxsin və müstəntiqin imzası təsdiq edilməlidir.

AR CPM-nin 234.4-cü maddəsinə görə dindirmə qurtarıqdan sonra müstəntiq təqsirləndirilən şəxsi protokolla tanış etməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin protokolu özü tərəfindən oxunmasından başqa protokolla tanış etmə, bir qayda olaraq müstəntiq tərəfindən protokolun təqsirləndirilən şəxsə oxunması şəklində olur.

Təqsirləndirilən şəxs protokola əlavə və düzəlişlər etmək hüququna da malikdir. Təqsirləndirilən şəxs verdiyi ifadəyə dair tərtib olunan protokola müvafiq əlavə və düzəlişlərin edilməsini tələb edərsə, həmin həmin əlavələr və dəyişikliklər mütləq protokola daxil edilməlidir (AR CPM-nin 234.4-cü mad).

Protokol təqsirləndirilən şəxs və müstəntiq tərəfindən imzalanmalıdır. Protokol bir neçə səhifədə tərtib edildikdə, hər bir vərəq təqsirləndirilən şəxs tərəfindən ayrıca imzalanır. Əgər təqsirləndirilən şəxs fiziki qüsurdan və başqa səbəbdən imza edə

bilmirsə, onun yerinə vəkili, qanuni nümayəndəsi və ya nümayəndəsi imzalayır. Əgər təqsirləndirilən şəxs dindirmə protokolunu imza etməkdən imtina edərsə, bu barədə protokolda müvafiq qeydi cinayət təqibində marağı olmayan kənar şəxs öz imzası ilə təsdiq edir (AR CPM-nin 51-ci mad). Burada kənar şəxs dedikdə, psixiki qüsuru olmayan, yetkinlik yaşına çatmış həmin iş üzrə proses iştirakçısı olmayan, bir sözlə hal şahidi üçün AR CPM-nin 94-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş tələblərə cavab verən şəxs başa düşülməlidir. İbtidai istintaq orqanının digər əməkdaşı belə “kənar şəxsin” funksiyalarını həyata keçirə bilməz.

Protokolu imza etməkdən imtina etmiş şəxsə onun bu haqda izahat verməsi hüququ başa salınır və bunlar protokolda əks etdirilir. Əgər şəxs özü öz xətti ilə protokola əlavələrini, iradlarını qeyd etmək arzusundadırsa, onda həmin şəxsə imkan yaradılmalıdır. Təqsirləndirilən şəxs dindirmə protokolunu imzalamaqdan imtina etməsi o demək deyildir ki, protokolda göstərilən məlumatlar yalnızdır və qeyri-obyektivdir, ona görə də onlardan istifadə edilməməlidir. Əsas odur ki, imtina etmiş şəxsə protokola iradlar, əlavələr və düzəlişlər etmək imkanı yaradılsın və bu, öz əksini protokolda tapmalıdır. Bu zaman şəxs öz etirazlarını yazılı formada ayrıca sənəd şəklində tərtib edilə bilər və həmin sənəd tərtib edilmiş protokola qoşma kimi əlavə edilməlidir.

Protokolda doldurulmamış sətirlər və səhifələr saxlanılmamalı, belə səhifələr və sətirlər saxlanıldıqda isə onlar ştrixlənməli və yaxud pozulmalıdır.

Təqsirləndirilən şəxs dövlət dilini və ya ibtidai araşdırmanın aparıldığı dili bilmədiyi halda tərcüməçi dindirmənin aparılmasına cəlb etməlidir. Bu zaman

təqsirləndirilən şəxsə tərcüməciyə etiraz etmək hüququ izah edilməlidir.

Təqsirləndirilən şəxsin xahişi ilə ifadəsi onun ana dilinə və ya bildikləri başqa dilə tərcümə edilməlidir. Əgər protokol təqsirləndirilən şəxsin bilmədiyi dildə tərtib olunmuşdursa və protokol şifahi tərcümə edilmişdirsə, protokolun sonunda bu barədə qeyd olmalıdır. Bu ona görə edilir ki, təqsirləndirilən şəxs tərcümə ilə ifadəsinin uyğunluğunu təsdiq edə bilsin. Həmin qeydin ibtidai araşdırmanın aparıldığı dillə yanaşı, təqsirləndirilən şəxsin bildiyi (ifadə verdiyi) dildə də qeyd olunması məqsədemüvafiqdir. Qeyd edilən hallarda protokola əlavə və dəyişikliklər daxil edilərsə, həmin düzəlişlərin təqsirləndirilən şəxsin bildiyi dildən ibtidai araşdırmanın aparıldığı dilə düzgün tərcümə olunması tərcüməçi və digər iştirakçılar tərəfindən imzalanmaqla təsdiq olunur.

AR CPM-nin 234.6-cı maddəsinə görə dindirmə zamanı audio yazıdan, video və kinoçəkilişdən, yaxud digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edilə bilər. Belə olduqda həmin yazılar, çəkiliş lentləri və başqa məlumat daşıyıcıları protokola əlavə edilməlidir.

Göstərilən məlumat daşıyıcıları ayrı-ayrı hərəkətlərin gedişi və nəticələrini əks etdirməklə istiqamətverici rol oynayır, protokolu tamamlayır, işin bu və ya digər xüsusiyyətləri barədə məlumat verir. Cinayət işi materialları ilə tanış olan şəxslər onların köməyi ilə araşdırılan cinayət işi haqqında daha dolğun məlumat əldə etmək imkanı qazanırlar. Video, kinoçəkilişlər və audio yazılar möhkəm “yaddaş” vasitələri olduğundan onlar məlumatın gələcək üçün təbii şəkildə qalmasını təmin edirlər.

FƏSİL 2. TƏQSİRLƏNDİRİLƏN ŞƏXSİN DİNDİRİLMƏSİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

§1. Təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasının anlayışı, əhəmiyyəti və üsulları

İnsanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas elementlərindən biri psixoloji əlaqədir. Psixoloji əlaqə dedikdə, ünsiyyət zamanı inama əsaslanan qarşılıqlı

təsir etmə sistemi və informasiya mübadiləsi prosesi başa düşülür.

Dindirmə zamanı psixoloji əlaqə müstəntiqlə təqsirləndirilən şəxs arasında yaranan, iş üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar dair doğru ifadələrin alınmasını təmin edən psixoloji münasibətdir. Müstəntiqlə təqsirləndirilən şəxs arasında psixoloji əlaqə onların hər ikisinin hüquqi və mənəvi vəzifələrini vicdanla və dəqiq yerinə yetirməsi, habelə prosessual hüquqlardan düzgün istifadə etməsilə xarakterizə olunur.¹²

Kriminalistik ədəbiyyatda müstəntiqlə təqsirləndirilən şəxs arasında psixoloji əlaqənin şərti xarakter daşdığı göstərilir. Bu mövqedən çıxış edən A.B.Solovyov qeyd edir: “Psixoloji əlaqə müstəntiqə dindirilən şəxsin fikir, düşüncələrinin anlamağa və ondan düzgün ifadə əldə etməyə xidmət edir. Bununla bərabər müstəntiq iş üzrə ona məlum olan faktlarla, məlumatlarla dindirilən şəxsi xəbərdar etmir.”¹³ Müəllif buradan belə nəticəyə gəlmiş olur ki, müstəntiqlə dindirilən şəxs arasında olan psixoloji əlaqə birtərəfli xarakter daşıyır, müstəntiq şəxsə az məlumat verməklə daha çox məlumat əldə etməyə çalışır. Başqa sözlə, müstəntiqlə təqsirləndirilən şəxs arasında tam informasiya mübadiləsi baş vermir, informasiya ancaq təqsirləndirilən şəxsdən daxil olur. Müstəntiqlə təqsirləndirilən şəxs arasında psixoloji əlaqənin birtərəfliliklə yanaşı istintaq şəraitindən irəli gələn digər xüsusiyyətləri də vardır: əlaqənin məcburi xarakter daşması; əksər hallarda tərəflərin mənafeələrinin,

¹² Saricalinskaya K.Q. Kriminalistika. Bakı, 1999

¹³ Соловьев А. Б. Очная ставка на предварительном следствии. М., 1970, s. 10.

maraqlarının toqquşması; müstəntiqin hər bir halda psixoloji əlaqənin yaradılmasında maraqlı olması.

Təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılması – düzgün ifadə alınmasının, iş üzrə həqiqətin müəyyən olunmasının ən zəruri şərtlərindən biridir. Belə əlaqə nəinki dindirmə gedişində, habelə prosesin bu iştirakçısı ilə bütün sonrakı iş gedişində də saxlanılmalıdır. Əlbəttə, yaradılmış psixoloji əlaqə prosesin hər hansı məqamında itirilə bilər, yaxud əksinə, ilkin mərhələdə mövcud olmuş etimadsızlıq, ünsiyyətsizlik sonradan möhkəm psixoloji əlaqəyə, qarşılıqlı əlaqəyə, qarşılıqlı anlaşmaya çevrilə bilər. Deməli, psixoloji əlaqə - dindirmənin ayrıca mərhələsi və ya onun taktiki üsulu yox, onun zəruri şərti, münaqişəli ünsiyyətin qaydaya salınma vasitəsidir. Taktiki üsul lokal xarakterlidir, vaxtla məhdudlaşır. Psixoloji əlaqə isə, bütün dindirmə prosesini müşayiət edir, onun yaradılması üçün bəzən, dindirmənin gedişi, işin halları, mövcud sübutlarla, habelə dindirilənin şəxsiyyəti ilə müəyyən olunan bir sıra taktiki üsullardan istifadə etmək lazım gəlir.

Psixoloji əlaqə, yalnız iştirakçıların, birgə fəaliyyətin və bir-biri ilə ünsiyyət zəruriliyini dərk etdikləri halda mümkündür. Beləliklə, ünsiyyət prosesinin daxili əsası qarşılıqlı anlaşma, informasiya mübadiləsidir.

Psixoloji əlaqə tərəflərin bir-birinə simpatianın olması kimi qiymətləndirilməməlidir. Çətin ki, istintaq zamanı müstəntiqdə cinayət törətmiş şəxsə qarşı hər hansı simpatiya hissləri oyansın. Psixoloji əlaqə - ünsiyyət iştirakçılarının çatdırmaq istədiyi informasiyanın qavranılması və mənimsənilməsi üçün yaranan müvafiq psixoloji şəraitdir. İstintaq gedişində

psixoloji əlaqə - müstəntiq və proses iştirakçıları arasında baş verən, iş üzrə düzgün, tam və dolğun ifadələr almaq üçün müstəntiqin göstərdiyi ünsiyyət cəhdi ilə səciyyələnən xüsusi növ qarşılıqlı münasibətdir.¹⁴

Dindirmə zamanı psixoloji əlaqənin vəzifələri müxtəlifdir. Əlaqənin əsas taktiki vəzifəsi – dindirilən şəxsdən informasiya almanı mümkün edən psixoloji şərait yaratmaq; evristik funksiyası dindirməni istintaq üçün maraqlı məcraya yönəltmək; emosional funksiya – müstəntiqin dindirilən şəxsə inamlı təsirini təmin etmək; nəzarət funksiyası - əks informasiya rəbitəsini diqqətdə saxlamaq (müstəntiq əldə olunan hər informasiyanı iş üzrə artıq mövcud olan informasiya ilə müqayisə edir); əxlaqi-etik funksiyası – dindirilən şəxslə mərhəm münasibət qurmaq, onun etibarını, rəğbətini qazanmaq və bununla, onu düzgün ifadə verməyə vadar etməkdir. Əxlaqi – etik funksiya dindirmənin giriş hissəsi üçün; taktiki və evristik funksiya dindirmənin əsas hissəsində; nəzarət funksiyası yekun mərhələdə daha xarakterikdir. Dindirmənin göstərilən hər bir hissəsi üçün əlaqənin müəyyən mərhələsi səciyyəvidir. Belə ki, dindirmənin giriş hissəsində emosional-psixoloji əlaqə yaradılır; əsas hissəsində əlaqənin fəallığı güclənir və müstəntiqin əsas vəzifəsi onu fəal səviyyədə saxlamağa yönəlir; yekun hissədə əlaqənin səmərəliliyi yoxlanılır.

Dindirmənin hər bir mərhələsində əlaqənin yaradılmasının və saxlanılmasının məxsusi metodları istifadə olunur. Giriş hissədə - dindirilən şəxsin bioqrafik məlumatlarını, həyat və əmək fəaliyyəti

¹⁴ Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. М., 1998, с. 33

yolunu dəqiqləşdirmək məqsədilə qeyri-rəsmi söhbət xarakterlidir. Bu zaman dindirilən şəxsi müsbət səciyyələndirən hallara xüsusi diqqət göstərilir, onun müstəntiqin gözündə müsbət insan kimi xarakterizə olunduğu barədə təəssurat yaradılır. Eyni zamanda, müstəntiq özünün davranış xəttinin müəyyən edir, dindirmənin predmetini dəqiqləşdirir, dindirilən şəxs qarşısında zehni tapşırıqlar qoyur. Əlaqə yaradılması dövründə müstəntiq xüsusi fəallıq göstərir.

Dindirmənin əsas hissəsində əlaqə daha da möhkəmləndirilir. Burada dindirilən şəxs qarşısına əsas suallar qoyulur, iş üzrə mövcud subutlar müəyyən ardıcılıqla və lazım gəldikcə ona təqdim edilir, dindirilən şəxsin cavablarında olan informasiya iş üzrə artıq mövcud olan informasiya ilə tutuşdurulur.

Bütün dindirmə prosesi ərzində dindirilən şəxslə əlaqəni müvafiq tempdə saxlamaq üçün onun diqqətini durmadan fəallaşdırmaq tələb olunur. Hətta yekun mərhələdə də psixoloji əlaqənin fəallığı təmin olunmalıdır. Sübutların qeydə alınması zamanı psixoloji əlaqənin zəifləməsinə yol verməmək üçün, dindirilən şəxsə protokolu imza etdirmək, müstəntiqin qeydlərini şifahi olaraq ona çatdırmaq tövsiyyə olunur. Bu halda, dindirilən şəxs həmin qeydləri həmin qeydlərə öz düzəlişlərini bildirir, unudulmuş məqamları yadına salır, bununla da alınmış informasiyanın dolğunluğunu artırmış olur.

Ünsiyyət iştirakçıları arasında psixoloji əlaqə cari dindirmə prosesi ilə bitmir. Bu əlaqəni təkrar dindirmələr və başqa istintaq hərəkətləri üçün ehtiyatda saxlamaq lazımdır. Bundan başqa, dindirilən şəxs, müstəntiqlə yaranmış münasibətdən aslı olaraq, prosesin digər iştirakçılarna da öz münasibətini

göstərir, başqa sözlə, ilkin dindirmədə şəxsin müstəntiqlə yaranmış münasibəti onun istintaq prosesində ümumi davranışını müəyyən edir.

Təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasının universal üsulu yoxdur. Burada dindirilənin şəxsiyyəti, mənəvi keyfiyyətləri, cəmiyyətdə mövqeyi nəzərə alınmalı, praktikada geniş istifadə olunan faktlar dindirilənin şəxsi göstəricilərinə uyğunlaşdırılmalı, fərdi yanaşma fəndlərindən istifadə olunmalıdır. Porubovun haqlı olaraq göstərdiyi ki, müstəntiq stolun digər tərəfində kimin əyləşdiyini həmişə diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Elə insanlar var ki, onları əlaqəyə cəlb etmək, ciddi səy göstərmədən “cilovlamaq” mümkündür. Belə şəxslərin hər bir kəlməsi müstəntiqdə doğru əks-səda yaradır.¹⁵ Onu da qeyd etmək lazımdır ki, prosesin digər iştirakçılarından fərqli olaraq şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərlə psixoloji əlaqənin yaradılması daha mürəkkəb şəraitdə baş verir. Bu da şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin psixikasının daim elmdə dominantə kimi tanınan təsirin altında olmasından irəli gəlir.¹⁶

İstintaq təcrübəsində təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasının ən geniş yayılmış üsulları aşağıdakılardır:

1) Təqsirləndirilən şəxsdə ifadə verməyə maraq oyatmaqla psixoloji əlaqənin yaradılması. Dindirmə zamanı müstəntiq təqsirləndirilən şəxsi inandırmalıdır ki, dindirmənin məqsədi onu cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək deyil, iş üzrə obyektiv həqiqəti aşkar etmək və təqsirinin dərəcəsini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə

¹⁵ Порубов Н.И. Тактика допроса на предварительном следствии. М., 1998, с. 43-46

¹⁶ daha ətraflı bax Ухтомский А.А. Доминанта. М. - Л., 1966

müstəntiq təqsirləndirilən şəxsdən ifşaedici hallarla yanaşı, bəraitverici və məsuliyyəti yüngülləşdirən hallar barədə də məlumatlar əldə etməyə çalışmalıdır. Təqsirləndirilən şəxsin müəyyən halların yoxlanılması ilə bağlı müraciətləri, vəsatətləri müstəntiq tərəfindən dərhal baxılmalıdır. Belə müraciətlər, vəsatətlər hər tərəfli yoxlanıldıqdan sonra nəticəsi barədə təqsirləndirilən şəxsə məlumat verilməlidir. Müstəntiqin cinayət təqibi ilə bağlı halları hərtərəfli, tam, obyektiv araşdırmaq istəyi; dindirmə zamanı ifşaedici hallarla yanaşı bəraitverici və məsuliyyəti yüngülləşdirən halları aydınlaşdırması; təqsirləndirilən şəxsin iş üçün əhəmiyyət kəsb edən vəsatətlərinin təmin etməsi dindirilən şəxsə inam yaradır. Təqsirləndirilən şəxs ifadələrinin iş üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini başa düşür və cinayət işi üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində fəal iştirak etməyə başlayır. İstintaq təcrübəsinə istinad edək: N saylı hərbi hissənin hərbi qulluqçu, əsgər M. tabelik münasibətlərində olmayan hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı nizamnamə qaydalarını pozaraq zərərçəkmiş N. –nin şərəf və ləyaqətini alçaldaraq ona qarşı zor tətbiq etmişdir. İlk dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxs M. təqsirini etiraf etməyərək yalan ifadə vermişdir. Lakin dindirmənin gedişatında M.-ə düzgün ifadə verməklə cinayət hadisəsi ilə bağlı olan bütün halların dairəsini aydınlaşdırılmasına kömək edəcəyi və bununla da onun təqsirinin dərəcəsinin müəyyən ediləcəyi izah edilmişdir. Təqsirləndirilən şəxs M. bir neçə dəqiqə düşündükdən sonra təqsiri etiraf edərək düzgün ifadə verməyə başlamışdır¹⁷.

¹⁷ Əcnəb gərbi prokurorluğunun istintaq materiallarından

2) Təqsirləndirilən şəxsin məntiqi təfəkkürünə təsir etməklə psixoloji əlaqənin yaradılması. Burada müstəntiq iş üzrə yoxlanılmış və mötəbərliyi şübhə doğurmayan sübutları təqdim etməklə təqsirləndirilən şəxsi yalan ifadə verməyin mənasız olduğunu inandırmaqla psixoloji əlaqə yaratmış olur. Təqdim olunmuş sübutlar isə məntiqi sübutlar (ad rem) adlanır. Bu halda müstəntiqin başlıca vəzifəsi sübutları düzgün ardıcılıqla təqdim etməkdir.

Əgər işdə təqsirləndirilən şəxsin mövqeyini dəyişdirməyə məcbur edə biləcək sübutlar yoxdursa və şəxs yalan ifadə verməyə davam edirsə, müstəntiq dindirilən şəxsin ifadələrinin təhlili metodundan istifadə etməlidir. Bu zaman müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin sərbəst danışmaq formasında verdiyi ifadələrini dinlədikdən sonra, onun ifadələrini təhlil etməyə başlamalı və ifadələrindəki ziddiyyətləri və uyğunsuzluqları göstərməlidir.

3) Təqsirləndirilən şəxsi emosional vəziyyətə çatdırmaqla psixoloji əlaqənin yaradılması. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin müsbət mənəvi keyfiyyətlərini, onun həyatında əldə etdiyi uğurları sadalamaqla, onun ailə üzvlərinin, iş yoldaşların onun haqqında yüksək fikirdə olduqlarını söyləməklə şəxsi müəyyən emosional vəziyyətə çatdırır. Daha sonra isə dindirmə zamanı müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin davranışının, hərəkətlərinin onun adına, həyat prinsiplərinə uyğun olmadığını bildirir. Bu zaman dindirilən şəxsdə müstəntiqə qarşı apatiya, ünsiyyət zamanı psixi gərginlik aradan qalxaraq, özünəinam və vətəndaşlıq borcu hissləri meydana gəlir. Psixoloji əlaqənin yaradılmasının bu üsulundan istifadə edərkən zorakılıq,

hədə-qorxu, aldatma, işgəncə və digər qəddar qeyri-insani, ləyaqəti alçaldan hərəkətlər yol verilməzdir.

Müstəntiqlə və təqsirləndirilən şəxs arasında psixoloji əlaqənin yaradılmasında kriminalistik biliklər və təcrübə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunlar mövcud informasiyanın dərk olunması üçün misilsiz rol oynayırlar. Keçmiş hadisəni dərk etmək üçün, bir qayda olaraq, hazırda mövcud olan faktlar və təzahürlər yoxlanılır və qiymətləndirilir. Bu, müstəntiqdən böyük peşə təcrübəsi tələb edir.¹⁸

Dindirmə zamanı müstəntiqin təqsirləndirilən şəxsə qarşı münasibəti, davranışı psixoloji əlaqənin yaradılmasına təsir edən əsas amillərdən biridir. Məhz bu səbəbdən müstəntiq dindirmə zamanı müəyyən davranış qaydalarına əməl etməlidir. Belə ki, müstəntiq dindirməni sakit, təmkinli tərzdə aparmalı, təqsirləndirilən şəxsə etinasız münasibət bəsləməməli, təhqiredici və kobud ifadələrdən istifadə etməməlidir.

Müstəntiq dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsin söylədiklərinə dərhal öz münasibətini, reaksiyasını nümayiş etdirməməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin verdiyi ifadələrə əhəmiyyətindən aslı olmayaraq ciddi yanaşılmalıdır. Müstəntiq öz razılığını və ya narazılığını bildirməklə, habelə bunu öz jestləri, mimikası, səs intonasiyası ilə nümayiş etdirməklə təqsirləndirilən şəxsə psixoloji təsir edə bilər. Bunun nəticəsində təqsirləndirilən şəxs dindirmə zamanı obyektiv həqiqəti əks etdirən məlumatları deyil, müstəntiqi qane edə biləcək məlumatlar verməyə çalışacaqdır. Bu da öz növbəsində təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinin obyektivliyinə təsir edəcəkdir.

¹⁸ Селиванов Н. Критерии допустимости применение тактических приемов при расследование. Законность М., 1994, №3 с. 23-28.

Müstəntiq təqsirləndirilən şəxs qarşısında öz mənəvi üstünlüyünü nümayiş etdirmək üçün öz vəzifə borcunu yerinə yetirərkən qətiyyətli və inadkar olmalıdır. Əgər müstəntiq öz hərəkətlərində, davranışında tərəddüd edərsə, qərarlılıq nümayiş etdirərsə, təqsirləndirilən şəxs bunu dərhal hiss edəcək və müstəntiqə olan inamını itirəcəkdir. Bildiyimiz kimi, inam da psixoloji əlaqənin əsasını təşkil edir.

Dindirmə zamanı müstəntiq emosional sabitliyini qoruyub saxlamalı, psixi muvazinətli olmalı, özünə hər an nəzarət etməlidir. Dindirmə zamanı əsəbləşmək müstəntiqin ən zəif cəhətidir. Əsəbiliyə yol verməmək üçün dindirilən şəxslə istənilən formalı kəskin söhbətdən kənar olmaq lazım gəlir. Özünə nəzarət edə bilməyən müstəntiq dindirməni heç bir halda lazım olan istiqamətə yönəldə bilməz. Dindirilən şəxs qəsdən müstəntiqi əsəbləşdirməyə səy göstərsə, bu zaman onun baxışlarından yayınmaq, sanki onu diqqətlə dinləyirmiş kimi təəssürat yaratmaq, psixi muvazinəti tam bərpa etdikdən sonra danışmağa başlamaq tövsiyyə olunur. Müstəntiqin çılğınlığı, təkimsizliyi, özündən çıxması, kobudluğu onun qeyri-peşakar olması deməkdir. Təcrübəli cinayətkarlar müstəntiqin belə zəif cəhətlərindən həmişə uğurla istifadə edirlər.

Bəzən müstəntiqlər təqsirləndirilən şəxsə “sən” deyə müraciət etməklə, ünsiyyət zamanı əxlaqsız sözlərdən, ifadələrdən, habelə kriminal aləmə məxsus jarqonlardan istifadə etməklə və s. bu kimi üsullarla psixoloji əlaqə yaratmağa çalışır. Belə üsullardan istifadə etmək yol verilməzdir. Müstəntiq dindirilən şəxsdən fərqli olaraq hakimiyyət nümayəndəsidir və o, bunu tək cəhət hüquqi statusu ilə deyil, mənəvi keyfiyyətləri, davranış qaydası və intellektual səviyyəsi

ilə nümayiş etdirməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə primitiv üsullarla psixoloji əlaqənin yaradılması çox da böyük səmərə vermir.

Təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasında zamanı müstəntiq mütləq onun psixoloji durumunu nəzərə almalıdır. İstintaq zamanı təqsirləndirilən şəxs bir qayda olaraq, qeyri-müəyyənlik, əlacsızlıq, mövcud şəraiti düzgün proqnozlaşdırmaq və idarə etməyin mümkünsüzlüyü kimi hisslər keçirmiş olur. Bu da onun cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, həbs edilməklə adət etdiyi həyat tərzindən ayrı düşməsi, sosial statusunda kəskin dəyişikliklərin baş verməsindən irəli gəlir.¹⁹ Müstəntiq belə hisslərin aradan qaldırmağa çalışmalı və şəxsi inandırmalıdır ki, mövcud şəraitdə ən optimal davranış variantı istintaqla əməkdaşlıqdır.

Psixoloji əlaqənin yaradılmasına həmçinin şəxsin əvvəllər məhkumluğunun olub-olmaması təsir etmiş olur. V.N.Çomartov öz elmi işində bunu geniş tədqiq etmişdir. O, müəyyən etmişdir ki, əvvəllər məhkum olması nəticəsində cinayət, cinayət prosessual qanunvericiliklə, kriminalistika sahəsində müəyyən biliklərə malik olan şəxslər, habelə hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları ilə psixoloji əlaqənin yaradılması və onlardan düzgün ifadələrin əldə olunması digər kateqoriya təqsirləndirilən şəxslərə nisbətən daha mürəkkəbdir. Bununla bağlı o, müəyyən sorğu aparmış və cədvəl tərtib etmişdir.²⁰

¹⁹ Шепелева И.П. Психология следственных действий. М., 1998, с. 16.

²⁰ Цомартов В.Н./Тактические приемы допроса и пределы их допустимости/канд. дисс. М.,1977,с.125

Məhkum edilmiş şəxslərin kateqoriyaları	Sorğu Aparılan şəxslərin sayı	Təqsirini etiraf edib	Təqsirli hesab etməyiblər
İlk dəfə məhkum edilənlər	40	34 (85%)	6 (15%)
Təkrar məhkum edilənlər	85	56 (66%)	29 (34%)
Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları	91	27 (29%)	64 (71%)
Cəmi	216	117 (54 %)	64 (46%)

Təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılması üçün müstəntiq yüksək nitq mədəniyyəti malik olmalıdır. Nitq ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin təzahür formasıdır. Nitq insanların həyat fəaliyyətini əlaqləndirən vasitə kimi yaranmışdır. Nitq dil normalarına əsaslanır, dil sistemi isə öz növbəsində yalnız nitq fəaliyyətində təzahür edir.

Müstəntiq dindirmə zamanı yüksək nitq mədəniyyəti nümayiş etdirməklə təqsirləndirilən şəxsdə özü haqqında müəyyən rəy formalaşdırır. Məhz bu səbəbdən müstəntiqin nitqi müəyyən tələblərə cavab verməlidir:

✓ müstəntiqin nitqi düzgün, mükəmməl, aydın və səliqəli olmalıdır. Eyni zamanda onun nitqi bütün kateqoriya insanlar üçün anlaşılacaq və başa düşülən olmalıdır;

✓ müstəntiq öz nitqində ardıcıl olmalı, müxtəlif hüquq normalarına və işdə mövcud olan sübutlara istinad etməlidir;

✓ müstəntiqin nitqi cəmiyyətdə mövcud olan əxlaqi-etik normalara və qaydalara cavab verməlidir;

✓ müstəntiqin nitqi ekspressiv, təsirli, inandırıcı olmalıdır.

Təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasında qeyri-verbal vasitələr də mühüm rol oynayır. Qeyri-verbal vasitələr dedikdə, müstəntiqin jestləri, mimikası, baxışı, duruş vəziyyəti, nitqin müxtəlif vokalizasiya vasitələri (səsin keyfiyyəti, diapazonu, tonallığı), nitqin sürəti, fasilələr və s. başa düşülür. Bu qeyri-verbal vasitələr nitqi müşayiət etməklə yanaşı bəzi hallarda onu əvəz edir. Bəzi alimlər göstərir ki, informasiyanın 55-65% qeyri-verbal vasitələrlə ötürülür. Müəyyən edilmişdir ki, verbal (nitq) və qeyri-verbal informasiyalar bir-birini tamamlamırsa, ziddiyyət təşkil edirsə, insanların böyük əksəriyyəti məhz sonuncuya daha çox inanırlar.²¹

Qeyri-verbal vasitələrdən biri olan vizual kontakt təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasında xüsusilə mühüm rol oynayır. Vizual kontaktın köməyi ilə şəxsin razılığı və ya narazılığı, emosional vəziyyəti ifadə olunur. Müstəntiq vizual kontaktın vasitəsilə təqsirləndirilən şəxsin diqqətini cəlb edir, ünsiyyətdə maraqlı olduğunu nümayiş etdirmiş olur. Dindirmə zamanı müstəntiq təqsirləndirilən şəxslə düzgün vizual kontakt yaratmağa çalışmalıdır. Başqa sözlə, müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə düzgün baxmalıdır. A.Piz öz kitabında bu məsələ ilə bağlı maraqlı tövsiyələr vermişdir. O, göstərir: “siz işguzar danışıqlar apararkən öz müsahibinizin alnında (bizim halda dindirilən şəxsin) üçbucaq təsəvvür etməlisiniz. Öz baxışınızı, nəzərinizi həmin üçbucaqa yönəltməklə siz ciddi atmosfer yaratmış olacaqsınız və qarşınızda

²¹ Пиз А. Язык телодвижения. Как читать мысли других людей по их жестам. Новгород, 1992, с. 13.

olan şəxs sizin işguzar əhval-ruhiyyədə olduğunuzu hiss edəcəkdir. Müsahibinizin gözlərindən öz baxışınızı çəkməmək şərti ilə siz vizual kontakt vasitəsilə danışıqları idarə edə bilərsiniz.”²²

Psixoloji əlaqənin yaradılmasında müstətiqin dindirmə zamanı duruş vəziyyəti də mühüm rol oynayır. Dindirmə zamanı bədən korpusunu dindirilən şəxsə tərəf azca meyl etməklə, razılıq əlaməti kimi yüngülcə başını yırğalamaqla müstətiq dindirilən şəxsə öz diqqətini, ona qulaq asmağa, başa düşməyə hazır olduğunu nümayiş etdirmiş olur. Müstətiqin belə duruş vəziyyəti dindirilən şəxsə müsbət təsir edir, dindirilən şəxsdə olan psixoloji gərginliyi, müstətiqə olan inamsızlığı aradan qaldırır. Bunun əksinə olaraq, stol arxasında etinasızcasına, saymazıyana əyləşən müstətiqlə ünsiyyətdə olan zaman dindirilən şəxs özünü daha narahat hiss edir, müəyyən sıxıntı keçirir. Müstətiq belə duruş vəziyyəti ilə mütəkkəbirlik, təkəbbürlük, dindirilən şəxsə qarşı laqeydlik ifadə etmiş olur. Bunun nəticəsində dindirilən şəxsdə müstətiqə qarşı inamsızlıq yaranır. Belə halların baş verməməkdən ötrü müstətiq dindirmə zamanı təbii, sərbəst olmalı, sünilik, ədabazlıq, xüdbinlik, özündən razılıq nümayiş etdirməməlidir.

Dindirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılması üçün müstətiq dinləmə bacarığına, yeni gözəl dinləyici olmalıdır. Bildiyimiz kimi, müstətiq gündəlik iş fəaliyyətində çoxsaylı danışıqlar, müzakirələr, işguzar görüşlər həyata keçirir və bir qayda olaraq belə kommunikativ əlaqələrdə aktiv tərəf kimi çıxış edir. Müəyyən edilmişdir ki, kommunikativ əlaqələrdə aktiv

²² Пиз А. göstərilmiş əsəri. s. 158-159.

tərəf kimi çıxış edən şəxslər bir qayda olaraq səbrsiz dinləyici olurlar. A.R.Ratinov göstərir ki, müstəntiqdə qabaqlayıcı anlama hissi inkişaf etmişdir. Müstəntiq müsahibin, opponentin, dindirilən şəxsin ilk sözlərindən nə demək istədiyini, fikrini öyrənməyə çalışır. Buna baxmayaraq müstəntiq hər bir halda xüsusilə də dindirmədə səbsizlik nümayiş etdirməməli, onu sona qədər dinləməlidir. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin sərbəst danışmaq formasında verdiyi ifadələrini dinləyərkən onun diqqətini yayındıra biləcək işlərlə məşğul olmamalıdır. Dindirilən şəxsə diqqət, mərhəmət, xeyirxahlıq nümayiş etdirmək, onun mövqeyini, maraqlarını başa düşməyə çalışmaq dinləmək bacarığının zəruri komponentləridir.

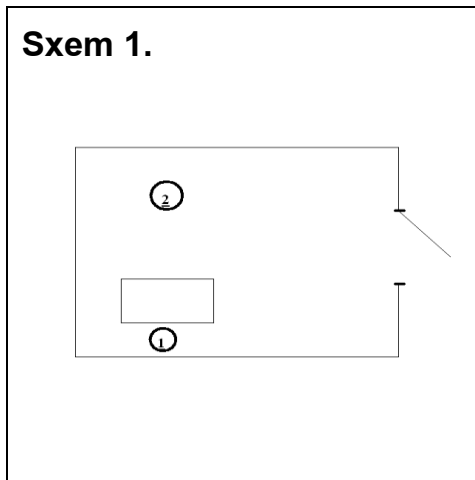
Psixoloji əlaqənin yaradılmasında dindirmə şəraiti də mühüm rol oynayır. Dindirmə təyin olunan vaxtda və işguzar şəraitdə aparılmalıdır. Bunun üçün zərurət olmadan dindiriləcək şəxsi gözlətməyə məcbur etmək, dindirmənin gedişində telefonla uzun-uzadı danışmaq və s. bu kimi hallar yolverilməzdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı kənar şəxslər iştirakı məqsədəuyğun deyildir, əgər cinayət-prosessual qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa. Belə ki, kənar şəxslərin iştirakı müstəntiqlə dindirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasına mənfi təsir edir.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirmə otağında yerləşdirilməsi tərəflər arasında psixoloji əlaqənin yaradılmasına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Təqsirləndirilən şəxsin dindirmə otağında yerləşdirilməsi tərəflər arasında formalaşmış münasibətdən (münaqişəli və ya münaqişəsiz), müstəntiqin taktiki mülahizəsindən aslıdır. İstintaq

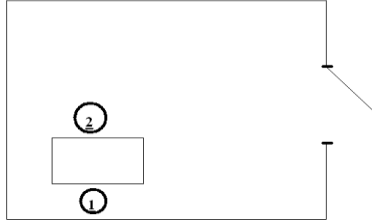
təcrübəsinə əsasən təqsirləndirilən şəxs dindirmə otağında bir qayda olaraq aşağıdakı variantlarda yerləşdirilir.

1) Təqsirləndirilən şəxs (2) müstətiqdən (1) 2-3 metr kənar, otağın mərkəzində yerləşdirilir (bax sxem 1). Belə mövqe tərəflər arasında gözləniləcək ünsiyyətin rəsmi xarakter daşdığını bir daha vurğulayır. Belə vəziyyətdə təqsirləndirilən şəxs özünü sanki müstətiqin “göz qabağında” hiss edir və müəyyən sıxıntı, narahatlıq, psixoloji gərginlik keçirir.

2) Təqsirləndirilən şəxs (2) müstətiqin (1) stolunun qarşı tərəfində yerləşdirilir. Bu zaman təqsirləndirilən şəxs özünü daha sərbəst hiss edir və müstətiqin stolu üzərində olan sənədlərlə, fotoşəkillərlə, maddi sübutlarla tanış olmaq imkanına malik olur (bax sxem 2).

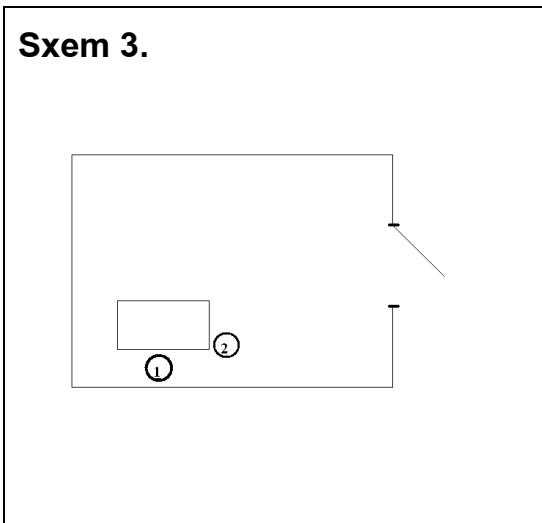
Sxem 2.

Təqsirləndirilən şəxsi belə yerləşdirmənin əsas məqsədi ona qeyri-ixtiyari stolun üzərində olanları nümayiş etdirməkdir. Belə yerləşdirmə sübutların təqdim etmə və emosional eksperiment kimi psixoloji təsir etmə metodların zəruri elementidir.

3) Təqsirləndirilən şəxs (2) müstətiqin (1) stolunun sağ və ya sol kənarında əyləşdirilir, bu zaman onlar arasında məsafə 50-70 sm olur (bax sxem 3). Müstətiq təqsirləndirilən şəxsi belə yerləşdirməklə ona öz səmimiliyini, inamını, etibarını nümayiş etdirmiş olur.

Sxem 3.

Lakin hər bir halda müstəntiq təqsirləndirilən şəxsi dindirmə otağında yerləşdirərkən xoşa gəlməz halların (təqsirləndirilən şəxsin stolun üzərində olan sübutların məhv etməsi, müstəntiqə xəsarət yetirməsi və s.) qarşısını almaq üçün mütləq təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirməlidir.

§2. Təqsirləndirilən şəxsə psixoloji təsir etmə üsulları

Dindirmə zamanı müstəntiq cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə tam, düzgün ifadələr əldə etmək, habelə təqsirləndirilən şəxsin istintaq zamanı tutduğu səhv mövqeyini dəyişdirmək məqsədilə psixoloji təsir üsullarından istifadə edə bilər. Psixoloji təsir üsulları dindirmənin taktikasının zəruri elementidir. Lakin dindirmə zamanı yalnız qanunvericiliyin tələblərinə cavab verən, vətəndaşların

hüquq və azadlıqları pozmayan psixoloji təsir üsulları tətbiq oluna bilər. Məhz bu səbəbdən qanunauyğun psixoloji təsir üsulları ilə psixoloji zorakı üsullar fərqləndirilməlidir. “Psixoloji zorakılıqdan fərqli olaraq qanunauyğun psixoloji təsir dindirilən şəxsə bu və ya digər hərəkəti etməyə məcbur etmir. Qanunauyğun psixoloji təsire məruz qalan şəxs öz müstəqilliyini, sərbəstliyini, iradə azadlığını qoruyub saxlayır.”²³

Psixoloji təsir üsulları müəyyən prosesual formada, məhdud zaman kəsiyində, dindirilən şəxsin psixiki keyfiyyətlərini nəzərə alınmaqla tətbiq olunur.²⁴ Müstəntiq bu və ya digər psixoloji üsulü tətbiq edərkən mütləq təqsirləndirilən şəxsin psixiki keyfiyyətlərini nəzərə almalıdır. Psixiki keyfiyyətləri içərisində onun temperamenti xüsusilə mühüm rol oynayır. Bir psixoloji təsir etmə üsulu müxtəlif temperaməntə malik olan şəxslərdə heç də eyni formada qarşılınmır. Belə ki, sanqvinik və fleqmatikdə kəskin formada tələb, əmr metodu müsbət nəticə verdiyi halda, xolerikdə narazılıq, melanxolikdə isə ruh düşkünlüyü, məyusluq yaradacaqdır.²⁵

Psixoloji təsir üsulları tətbiq edərkən müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin psixiki keyfiyyətləri ilə yanaşı, onun dindirmə zamanı psixiki durumu, emosional vəziyyəti nəzərə almalıdır. “Dindirilən şəxsin psixoloji

²³ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. Учебное пособие. М., 1967, с. 163.

²⁴ Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве. Минск, 1973. с. 85.

²⁵ Петровский А.В. От поступка к характеру. М., 1963, с. 26.

durumunun, emosional vəziyyətinin müəyyən edilməsi psixoloji təsir etmənin ilkin zəruri şərtidir.”²⁶

Psixoloji təsir üsulları o halda səmərəli nəticə verəcək ki, təqsirləndirilən şəxs həm psixoloji həm də, emosional cəhətdən buna hazır olsun. Əks halda təqsirləndirilən şəxslə müstəntiq arasında psixoloji və emosional baryer yarana bilər.²⁷ Təqsirləndirilən şəxsdə yaranan psixoloji baryer psixoloji təsir etmə üsullarının səmərəliyini azaldır, şəxsdə müstəntiqə qarşı apatiya, nifrət hissi oyadır. Psixoloji baryerin yaranmasına səbəb kimi müstəntiqin haqsız iradları, təhqirləri, düzgün münasibət bəsləməməsini göstərmək olar. Psixoloji baryer zamanı təqsirləndirilən şəxsi bu və ya digər psixoloji metodla təsir etmək, inandırmaq qeyri-mümkün olur. Emosional baryer isə istintaq zamanı keçirdiyi ağır təəssüratlar, yaxınlarından, adət etmiş həyat şəraitindən məhrum edildiyindən meydana gəlir. Ona görə də müstəntiq psixoloji təsir üsullarından tətbiq etməzdən əvvəl tərəflər arasında psixoloji və emosional baryeri aradan qaldırmalı, təqsirləndirilən şəxsə etimada, inam, qayğı nümayiş etməlidir.

Dindirimə zamanı təqsirləndirilən şəxsin psixoloji təsir müxtəlif elementlərdən ibarət olan mürəkkəb sistemdir. Bu sistemin aşağıdakı tərkib elementləri vardır: 1) psixoloji təsir edən individ (müstəntiq) 2) təsire məruz qalan obyekt (təqsirləndirilən şəxs) 3) psixoloji təsir zamanı tətbiq olunan vasitələr (maddi sübutlar, ekspert rəyi) 4) psixoloji təsir etmə üsulu (inandırma, ifşa və s.) 4) psixoloji təsirin nəticəsi və yaxud təsire məruz qalan şəxsin reaksiyası

²⁶ Дулов А.В. Судебная психология. Минск, 1970, с. 224.

²⁷ Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве. Минск, 1973. с. 86.

(təqsirləndirilən şəxs tərəfindən təqsirini etiraf edilməsi). V.E.Konovalova isə psixoloji təsiri 3 mərhələyə bölmüşdür: 1) təqsirləndirilən şəxsin psixi vəziyyətinin diaqnostikası, 2) psixoloji təsir etmə üsullarının tətbiqi, 3) əldə olunmuş nəticələrin qiymətləndirilməsi.²⁸

İstənilən psixoloji təsir yalnız ünsiyyət zamanı, eyni zamanda istənilən ünsiyyət psixoloji təsirlə müşayiət olunur. Dindirmə zamanı müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə psixoloji təsir göstərməklə bərabər özü də dindirilən şəxs tərəfindən müəyyən psixoloji təsire məruz qalır. Belə psixoloji təsir bir qayda olaraq mənfi xarakter daşıyır. Müstəntiq tərəfindən öz nitqində jarqon ifadələrdən, əxlaqsız sözlərdən istifadə olunması, yalnız təqsirləndirilən şəxsin irəli sürdüyü fərziyyələrin yoxlanılması belə mənfi psixoloji təsirin nəticədir. Müstəntiqin təqsirləndirilən şəxsin təsirinə məruz qalması, onun psixoloji təsiri altına düşməsi yolverilməzdir. Ona görə də müstəntiq dindirmə zamanı özünü mənfi təsirdən müdafiə edən psixoloji metodlar istifadə etməlidir. Müstəntiq dindirmənin ilk anlarında liderliyi qazanmalı, onun hakimiyyət nümayəndəsi olduğunu nümayiş etdirməlidir. Bunun üçün müstəntiq müəyyən sosial-psixoloji keyfiyyətlərə malik olmalıdır. B.D.Parıqın bu keyfiyyətləri öz monoqrafiyasında göstərmişdir: yüksək təşəbbüskarlıq və aktivlik; təşkilatçılıq bacarığı və bu sahədə müəyyən təcrübəyə malik olma; qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yerinə

²⁸ Коновалова В.Е. О психологическом воздействии при расследовании преступлений. Сб.: «Вопросы судебной экспертизы». М., 1971, с. 72.

yetirilməsində inadkarlıq; məlumatlı olmaq; kommunikativ əlaqələr yaratmaq bacarığı və s.²⁹

İstintaq təcrübəsində dindirmə zamanı aşağıdakı psixoloji təsir üsulları istifadə olunur: 1) inandırma metodu; 2) ifşa metodu; 3) emosional təsir etmə və ya emosional eksperiment; 4) nümunə metodu; 5) psixoloji assosiasiya metodu (bu metod barədə münaqişəsiz şəraitdə təqsirləndirilən şəxsin dindirməsi paraqrafında geniş tədqiq edilmişdir).

1) İnandırma metodu – Bu metoddan istifadə edərək müstəntiq iş üzrə konkret materiallara, istintaq təcrübəsinə, həyatda olan müsbət nümunələrə əsaslanmaqla yalan ifadə verən şəxsə onun düzgün mövqe tutmadığını inandırır.³⁰ Bu metod təqsirləndirilən şəxsin müsbət mənəvi keyfiyyətlərinə təsiri nəzərdə tutur. İnandırmaq dedikdə, dəlillərlə, arqumentlərlə bu və ya digər halın olub-olmadığını sübut etməkdir.³¹ İnandırma prosesində təsirə məruza qalan şəxsin beyninin bütün sahələri aktiv vəziyyət olur, ona görə də təqdim olunmuş ideya, fikir dərhal onun yaddaşında həkk olunur.³² Bu metodun əsas məqsədi yalan ifadə verən təqsirləndirilən şəxsi düzgün mövqe tutmadığını inandırmaq və ondan cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə obyektiv həqiqəti əks etdirən məlumatlar əldə etməkdir.

²⁹ Парыгин Б.Д. Основы социальной психологической теории. М., 1971, с. 303

³⁰ Sarıcalinskaya K.Q. və b. İstintaq taktikası, Bakı, 1991, s. 122.

³¹ Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве. Минск, 1973, с. 93.

³² Якушев В.М. О психологических основах лекционной пропаганды. М., 1970, с. 25.

İnandırma metodunun müxtəlif növləri vardır. Lakin dindirmə zamanı inandırmaq metodunun bir qayda olaraq aşağıdakı növlərindən istifadə olunur:

Məntiqi inandırma – müəyyən məntiqi ardıcılıqla faktların təqdim edilməsi və həmin faktlar arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlilini nəzərdə tutur.

Emosional inandırma – könüllü təqsirini boynuna almaq kimi hisslər oyatmaq, şəxsin müsbət mənəvi keyfiyyətlərinə təsir etmək kimi hərəkətləri nəzərdə tutur. Emosional inandırma məntiqi inandırma metodu ilə yanaşı tətbiq edilməlidir. Belə ki, emosional vəziyyətdə olan şəxsə təqdim olunmuş sübutlar, arqumentlər daha səmərəli təsir edir.

Diskussion inandırma – öz mövqeyini müdafiə etmək məqsədilə müstəntiqlə təqsirləndirilən şəxs arasından malik olduqları sübutların, dəlillərin, arqumentlərin mübadilə sistemi başa düşülür. Diskussion inandırma təqsirləndirilən şəxsin aktiv iştirakını nəzərdə tutur. Diskussion inandırma metodu zamanı təqsirləndirilən şəxs özü psixoloji təsire məruz qalmaqla yanaşı, müstəntiqə malik olduğu sübutlarla, izahatları və təkzibləri psixoloji təsir etmiş olur. Müstəntiq də bu diskussiya, müzakirə zamanı təqsirləndirilən şəxsin malik olduğu sübutlar, dəlillər haqqında müəyyən məlumat əldə etmiş olur. Bununla da müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin istintaq zamanı davranışının motivini aydınlaşdırmış olur. Birtərəfli inandırma metodunu diskussion formaya çevirmək üçün müstəntiq təqsirləndirilən şəxsi “müzakirədə” iştirak etməyə məcbur edən, vadar edən sübutlar dəlillər təqdim etməlidir.

Hər bir psixoloji akt müxtəlif nisbətdə üç növ - əqli, emosional və iradi – ünsürü nəzərdə tutur. Real

həyatda bu ünsürlər bir-biri ilə sıx əlaqədədə və asılılıqda olur, vahid psixi prosesin müxtəlif tərəflərini yaradır.³³ Ona görə də müstəntiq inandırma prosesində çalışmalıdır ki, eyni zamanda təqsirləndirilən şəxsin davranışının əqli, emosional, iradəvi ünsürlərinə təsir etsin.

İnandırma prosesində təqsirləndirilən şəxsin əqli fəaliyyətini aktivləşdirmək və lazım istiqamətə yönləndirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə oluna bilər. Belə vasitələrlə aiddir: təqsirləndirilən şəxs üçün əhəmiyyətli kəsb edən müəyyən hadisənin, faktın təhlili; onun keçmiş və indiki davranışının, həyat fəaliyyətinə qiymət vermək; ailə üzvlərinin, iş yoldaşların onun hərəkətlərinə münasibəti barədə məlumat vermək və s. İnandırma prosesi zamanı təqsirləndirilən şəxsə öz davranışına, hərəkətlərinə qarşı kəskin tənqid hissi yaranmalıdır.

İnandırma bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, ardıcıl mərhələlərdən ibarət olan mürəkkəb bir prosesdir.³⁴ Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

1) müstəntiq tərəfindən müəyyən dəlillərin, arqumentlərin təqdim olunması.

2) həmin dəlilləri təsdiq edən informasiyanın verilməsi.

3) təqsirləndirilən şəxsin təqdim olunan dəlillərlə, arqumentlərlə bağlı izahatların və etirazlarını bildirməsi.

4) təqsirləndirilən şəxsin etirazları, izahatları ilə bağlı müstəntiq tərəfindən yeni sübutların təqdim edilməsi

5) təqsirləndirilən şəxsi tam inandırmaq məqsədilə ayrı-ayrı sübutların təkrar təqdim edilməsi.

³³ Səməndərov F.Y. , Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, 2002. s. 213.

³⁴ Дулов А.В. Судебная психология. Минск, 1970, s. 178.

İnandırma prosesi zamanı müstəntiq mütləq təqsirləndirilən şəxsin davranışına, hərəkətlərinə (mimikasına, jestlərinə) və onun orqanizmində baş verən psixofizioloji dəyişikliklərə (tərləmə, dərinin ağarması, danışıda tutulmalar) diqqət etməlidir. Bu müstəniqə inandırmanı hansı istiqamətdə aparmağa, hansı məsələlə bağlı şəxsdə gərkinlik yarandığı müəyyən etməyə imkan verir.

İnandırma prosesində zamanı müstəntiq təqdim olunmuş dəlillər, arqumentlər, sübutlarla bağlı təqirləndirilən şəxsin izahatlarını, etirazlarını aydınlaşdırmalıdır. Təqsirləndirilən şəxs müstəntiqin dəlilləri ilə razılığa bilər və yaxud onları rədd edə bilər. Əgər təqsirləndirilən şəxs təqdim olunan sübutlara skeptik yanaşarsa və yaxud onları tamamilə rədd edərsə müstəntiq bunun səbəbini müəyyən etməlidir. Daha sonra həmin səbəblər nəzərə alınmaqla müstəntiq yenidən şəxsi inandırmağı çalışmalıdır.

İnandırma metodunun xüsusi bir növü təqsirləndirilən şəxsə bütün halların məlum olduğunu nümayiş etdirmək məqsədilə baş vermiş cinayət hadisəsinin müstəntiq tərəfindən işdə mövcud olan sübutlar əsasında şifahi reproduksiya etməsidir. Bu metod yalnız o zaman tətbiq olun bilər ki, müstəntiqin hadisəni tam və düzgün bərpa etməyə imkan verən sübutlara malik olsun. Əks halda təqsirləndirilən şəxs müstəntiqin sərəncamında etibarlı, mötəbərli, tutumlu sübutların olmadığını görüb yalan ifadə verməyə davam edəcəkdir. Bu metod aşağıdakı məqsədləri vardır:

- 1) təqsirləndirilən şəxsə assosiativ əlaqələr yaratmaq (əgər təqsirləndirilən bu və ya digər halı unutmuşdursa)

2) təqsirləndirilən şəxsə sübut etmə predmetinə daxil olan halların müəyyən olduğunu nümayiş etdirmək

3) təqsirləndirilən şəxsin müstətiqin cinayət hadisə ilə bağlı reproduksiyasını münasibətini aydınlaşdırmaq.

İnandırma prosesi zamanı induksiya və deduksiya metodları da istifadə oluna bilər. Belə ki, deduktiv inandırma zamanı təqsirləndirilən şəxs əvvəl öz davranışının, həyat obrazının yalnız olduğu dərk edir. Daha sonra isə konkret davranışın – cinayət təqibi üçün əsas olmuş əməlinin səhv olduğunu başa düşür və düzgün ifadələr verməyə başlayır. İnduktiv inandırma zamanı təqsirləndirilən şəxs əvvəlcə cinayət təqibi üçün əsas olmuş davranışın düzgün olmadığını anlayır, sonra isə ümumiyyətlə həyat obrazının, fəaliyyətinin səhv olduğunu dərk edir.

İnandırma yalnız o zaman tətbiq edilə bilər ki, təqsirləndirilən şəxs müstətiqlə ünsiyyətdə olmaq, onun dəlillərini, arqumentlərin qəbul etmək istəyi olsun. Ona görə də təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılması inandırma metodunun tətbiqinin ilkin zəruri şərtidir.

İnandırma müəyyən tələblərə cavab verməlidir: 1) təqsirləndirilən şəxsin yaşına, peşəsinə, təhsilinə, intellektual səviyyəsinə və digər fərdi psixiki keyfiyyətlərinə uyğun olmalı; 2) ardıcıl, məntiq və müəyyən sübutlara əsaslanmalıdır; 3) təqsirləndirilən şəxsdə psixoloji aktivlik oymalıdır; 4) tərəflərə məlum olan faktların təhlilini əks etdirməlidir; 5) müstətiqin şəxsi psixiki keyfiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Müstətiq inandırmaya çalışdığı hallara, faktlara özü inanmalıdır. Müstətiq inandırma prosesində

tərəddüd etməməli və inamsızlıq nümayiş etməməlidir. Əgər müstəntiq öz hərəkətlərində, davranışında tərəddüd edərsə, qərarlılıq nümayiş etdirərsə, təqsirləndirilən şəxs bunu dərhal hiss edəcək və müstəntiqə olan inamını itirəcəkdir. Bildiyimiz kimi, inam da psixoloji əlaqənin əsasını təşkil edir. Psixoloji əlaqə yaratmadan da inandırma metodu tətbiq edilə bilməz.

Beləliklə də, inandırma metodu hər bir halda təqsirləndirilən şəxsin psixiki keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla tətbiq edilməlidir.

2) İfşa etmə metodu. Təqsirləndirilən şəxsə ifadələrində olan ziddiyyətləri aşkar etməklə, işdə olan sübutları təqdim etməklə, habelə ifşaedici xarakter daşıyan suallar verməklə həyata keçirilir. Bu psixoloji metodun mahiyyəti təqsirləndirilən şəxsin psixikasına aktiv təsir etməklə onun ifadələrinin, izahatlarının obyektiv həqiqətə uyğun olmadığını nümayiş etdirməkdir.

İfşa etmə metodun əsas növlərindən biri sübutların təqdim edilməsidir. Məhkəmənin və ya cinayət prosesi tərəflərinin əldə etdiyi mötəbər dəlillər cinayət təqibi üzrə sübutlar hesab olunur. Sübutlar özündə hadisənin cinayət hadisəsi olub-olmamasını, törədilmiş əməldə cinayət əlamətlərinin olub-olmamasını, bu əməlin təqsirləndirilən şəxs tərəfindən törədib-törədilməməsini, onun təqsirli olub-olmamasını, habelə ittihamın düzgün həll edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar əks etdirir. Cinayət prosesində aşağıdakılar sübut kimi qəbul olunur: 1) şübhəli, təqsirləndirilən, zərər çəkmiş şəxs və şahid ifadələri; 2) ekspert rəyi; 3) maddi sübutlar; 4) istintaq və məhkəmə hərəkətləri protokolları; 5) digər sənədlər (AR CPM 124-cü maddə)

Dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsə yalnız hər tərəfli yoxlanılmış və mötəbərliyi şübhə doğurmayan sübutlar təqdim edilməlidir. Həmçinin müstəntiq sübutlar taktiki cəhətdən düzgün təqdim etməyə çalışmalıdır. Yalnız taktiki cəhətdən düzgün təqdim olunmuş sübutlar təqsirləndirilən şəxsin ifşa olunmasına imkan verir. Düzgün təqdim olunmuş sübut cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə ətraflı məlumatlar əldə etməyə, habelə yalan ifadə verən şəxsin tutduğu mövqeyindən imtina etməyə məcbur edir.³⁵

Sübutlar təqsirləndirilən şəxsə aşağıdakı üç formada təqdim olunur: 1) ifşaedici təsirin artan istiqamət üzrə sübutların təqdim edilməsi 2) dindirmənin ilk mərhələsində ən kəsərli sübutun təqdim edilməsi 3) birdəfəyə bütün sübutların təqdim edilməsi.³⁶ Lakin bir qayda olaraq sübutlar ifşadici təsirin artan istiqamət üzrə təqdim edilməsi daha məqsədə müvafiqdir. Belə ki, sübutların ən kəsərlisi və yaxud hamısı təqsirləndirilən şəxsə tam məlum olduqda o, öz ifadələrinin sonrakı istiqamətini özü üçün əlverişli şəkildə tənzim edə bilər. Bu da çox zaman təqsirləndirilən şəxsin ifşa edilməsini çətinləşdirir.³⁷

Dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsə sübutların təqdim edilməsinin müəyyən şərtləri vardır: 1) sübutlar toplusu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalı; 2) müəyyən edilmiş faktları qəti rədd etməyə meylli olan şəxslərə

³⁵ Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве. Минск, 1973, s. 87.

³⁶ Kriminalistika (albom – sxem). Tədris – metodik vəsait. Bakı, 1999, s. 138.

³⁷ Saricalinskaya K.Q. və b. İstintaq taktikası, Bakı, 1991, s. 135.

qarşı tətbiq edilməli; 3) təqsirləndirilən şəxs sübutların təkzib edilməzliyini dərk etdikdə; 4) dayanıqla yalan ifadə verməyi bacarmayan şəxslərə qarşı tətbiq edilməli; 5) toplanmış sübutlar təqsirləndirilən şəxsin gizlətdiyi halları şübhəsiz müəyyən etməli.³⁸

Təqsirləndirilən şəxsin ifşa edilməsində maddi sübutlar xüsusilə mühüm rol oynayır. Öz xüsusiyyətinə və əlamətlərinə, mənşəyinə, aşkar edildiyi yerə və vaxtına və ya üzərində hadisənin izlərinin saxlandığına görə cinayət təqibi üçün halların müəyyən edilməsinə kömək edən hər bir əşya maddi sübut hesab edilə bilər (AR CPM 128-ci maddə). Dindirmə zamanı təqdim olunmuş maddi sübutlar dindirilən şəxsə bu və ya digər halın yada salınmasına – assosiativ əlaqələrin yaradılmasına, habelə yalan ifadə verən şəxsin ifşa edilməsinə xidmət edir.³⁹

İstintaq təcrübəsi göstərir ki, bəzən təqsirləndirilən şəxslər dindirmə zamanı təqdim olunmuş sübutları xüsusilə də maddi sübutları, sənədləri məhv etməyə zədələməyə cəhd edirlər. Ona görə də müstəntiq belə halların baş verməməsi üçün müəyyən təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməlidir. Maddi sübutlar təqsirləndirilən şəxsə əl çatmaz məsafədə göstərilməli və ya şəxsin əlləri qandallı olmalıdır. Sənədlər nümayiş etdirmək zərurəti meydana gələrsə, onun əsli yox, sürəti təqdim edilməlidir.

Ifşa etmə metodun digər növü təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinin təhlilidir. Müstəntiq dindirilən şəxsin ifadələrini təhlil etməklə oradakı ziddiyyətləri, uyğunsuzluqları və s. açıq-aydın göstərdikdə həmin

³⁸ Kriminalistika (albom – sxem). Tədris – metodik vəsait. Bakı, 1999, s. 138.

³⁹ Селиванов Н.А. Вещественные доказательства. М., 1971, s. 132.

şəxs yalan danışmanın mənasızlığını anlayır və artıq öz mövqeyini dəyişdirməli olur. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin ifadəsində daxili ziddiyyəti aşkar etməklə onun eyni fakta dair verdiyi məlumatların birinin və ya hamısının yalan olduğunu göstərmiş olur. Odur ki, müstəntiq dindirilən şəxsə ziddiyyətləri əyani olaraq göstərməli və onun səbəbinin düzgün izahını tələb etməlidir. Nəticədə dindirilən şəxs bu ziddiyyətləri heç nə ilə izah edə bilmir və yalan danışmağın nəticəsiz olduğunu görərək əsil həqiqəti açıb danışır.

Əgər təqsirləndirilən şəxsin ifadələri digər işdə iştirak edən şəxslərin ifadələri tamamilə eyni olduqda müstəntiq bunun səbəbini aydınlaşdırmağa çalışmalıdır. Bəzən belə hallar dindirilən şəxslərin yalan ifadə vermək barədə qabaqcadan sövdələşməsi nəticəsində ortaya çıxır. Ona görə də müstəntiq ifadələri eyni olan şəxslərin münasibətlərini, işin nəticəsi ilə maraqlı olmalarını və s. nəzərə almalıdır.

Bildiyimiz kimi, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi müstəntiqin ona elan edilmiş ittiham üzrə və özünün mülahizəsinə görə cinayət işi üçün əhəmiyyətli olan digər hallar üzrə ifadə vermək təklifi ilə başlanılır. Təqsirləndirilən şəxs cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə sərbəst danışmaq formasında ifadə verdikdən müstəntiq ona sual verə bilər. Dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsə sual vermək müstəntiqin vəzifəsi deyil, hüququdur. Əgər təqsirləndirilən şəxsin ifadələri natamam, qeyri-müəyyən olduqda və ya işin halları ilə ziddiyyət təşkil etdikdə müstəntiq şəxsə suallar verməlidir.

Cinayət təqibi üçün əhəmiyyətli olan hallar bağlı qabaqcadan işlənib hazırlanmış, düzgün, ardıcıl və vaxtında verilmiş sual yalan ifadə verən təqsirləndirilən

şəxsi ifşa etməyə imkan verir.⁴⁰ Sual dedikdə, cavab, izah tələb edən fikir, mülahizə başa düşülür. Hər bir sual iki hissəsədən, elementdən ibarətdir: 1) məlum olan fakt (məs: “siz hadisə yerindən nə ilə uzaqlaşdınız?” sualında şəxsin hadisə yerində olması məlum olan faktdır) 2) müəyyən edilməli olan fakt (şəxsin hadisə yerindən nə ilə uzaqlaşdığı). Sualın birinci hissəsi əsaslandırıcı, ikinci isə soruşulan hissədir. Sualın birinci elementi özündə müəyyən informasiya əks etdirir, ikinci elementi isə informasiyanın əldə olunmasına yönəlir. Beləliklə də müstəntiq sual vasitəsilə cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə məlumat əldə etməklə yanaşı, dindirilən şəxsə müəyyən məlumatlar vermiş olur.

Bildiyimiz kimi, təqsirləndirilən şəxs cinayət prosesinin digər iştirakçılarından fərqli olaraq cinayət haqqında daha çox məlumata malik olur. Bu da ilk növbədə onun cinayətin bilavasitə iştirakçısı olduğundan irəli gəlir. Təqsirləndirilən şəxsə verilən suallara əsasən müstəntiqin iş üzrə hallardan nə dərəcədə xəbərdarlıq olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirir və öz ifadəsini “əlverişli istiqamətə” yönəldir. Ona görə də müstəntiq sualları elə qoymalıdır ki, təqsirləndirilən şəxs suallardan mümkün qədər az məlumat əldə edə bilsin.

Suallar öz təyinatına görə aşağıdakı növləri fərqləndirilir: əsas – dindirmənin predmetinə aid hallara dair verilən suallar; əlavəedici – ifadələrdə olan “boşluqların” aradan qaldırılması üçün verilən suallar; dəqiqləşdirici – ifadələrində olan qeyri-müəyyənliyi

⁴⁰ Васильев А.Н. Тактика допроса обвиняемых по делам о хищениях соц. собственности. Сб.: «Советская криминалистика на службе следствия», вып. 5. М., s. 31.

aradan qaldırmaq üçün verilən suallar; yoxlama – şəxsin dindirilmə zamanı bu və ya digər hal barədə verdiyi məlumatın yoxlamaq üçün verilən suallar; ifşaedici – dindirilən şəxsin ifşa etmək, yalan ifadə verməyin əhəmiyyətsiz olduğunu nümayiş etdirmək məqsədilə verilən suallar.

Dindirmə zamanı suallar təqsirləndirilən şəxsə müəyyən məntiqi ardıcılıqla verilməlidir. Bir qayda olaraq suallar dindirilən şəxsə aşağıdakı ardıcılıqla verilir:

1) Suallar ümumi hallardan xüsusi halların müəyyən edilməsi istiqamətində verilə bilər. Belə ardıcılıqla sualların verilməsi əsasını deduksiya metodu təşkil edir. Belə qaydada verilən suallar zamanı təqsirləndirilən şəxs müstəntiqin hansı məlumatlara malik olduğunu müəyyən etmək imkanından məhrum olur.

2) Təqsirləndirilən şəxsə suallar xronoloji ardıcılıqla verilə bilər. Belə ardıcılıqla verilən suallar müstəntiqə cinayət hadisəsinin xronologiyasını bərpa etməyə kömək edir. Təqsirləndirilən şəxsin cinayət hadisəsindən əvvəl, hadisə zamanı və hadisədən sonrakı fəaliyyətini izləmək üçün suallar xronoloji ardıcılıqla verilməlidir.⁴¹

3) Müstəntiq dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsə gözlənilməz suallar verə bilər. Müstəntiq dindirilən şəxsə belə suallar verməklə onu “tərkislah” etmiş olur. Bu zaman təqsirləndirilən şəxs müstəntiqin onu ifşaedici hallar barədə məlumatlara xəbərdar olduğunu anlayır və yalan ifadə verməyin mənasız olduğunu başa düşüb öz mövqeyini dəyişdirməli olur.

⁴¹ Карнеева Л.М., Ордынский С.С., Розенблит С.Я. Тактика допроса на предварительном следствии. М., 1958, с. 73.

Dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsə verilən suallar müəyyən tələblərə cavab verməlidir:

- suallar düzgün və qanunauyğun olmalıdır. Sualların qanunauyğunluğu onun əsaslandırıcı hissəsini təşkil edən məlumatların, faktların həqiqiliyi ilə müəyyən edilir. Əgər hər hansı bir fakt sübut edilməmişdirsə, o faktla bağlı verilən sual qanunauyğun olmayan hesab ediləcəkdir. Məs: əgər oğurluq faktı təsdiq olunmayıbsa, oğurlanan əmlakın gizlədilməsi ilə bağlı sual verilə bilməz.

- suallar neytral olmalı, yəni yönəldici xarakter daşımamalıdır. Yönəldici sual dedikdə, arzu olunan cavabın alınması məqsədilə veriləcək cavabın məzmununun müəyyən hissəsinin özündə əks etdirən sual başa düşülür. Dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsə yönəldici sualların verilməsi qadağandır. Düzdür, bu barədə cinayət prosesual qanunvericilikdə göstəriş yoxdur. Lakin həm hüquqşünas alimlər, həm təcrübə işçilər birmənalı qəbul etmişlər ki, məhkəmə və istintaq təcrübəsində yönəldici suallar verilməsi yolverilməzdir. Lakin RF CPM-də dindirmə zamanı yönəldici sualların qadağan olduğu birbaşa göstərilmişdir.

- suallar dəqiq, aydın, konkret və qısa olmalıdır.
- suallar təqsirləndirilən şəxsi təhqir etməməli və alçaltmamalıdır.
- suallar elə formalaşdırılmalıdır ki, ona birmənalı cavab almaq mümkün olsun.

Təcrübədə bəzən elə hallara rast gəlinir ki, müstəntiqin söylərinə (tənzibedilməz sübutların təqdim edilməsi, ifşa edici sualların verilməsi, habelə ifadələrdəki ziddiyyətlər aşkar olunmasına) baxmayaraq yalan ifadə verməyə davam edir və ya ifadə verməkdən imtina edir. Belə olan halda müstəntiq

ruhdan düşməməli təqsirləndirilən şəxsin ifşa edilməsi üçün daha inadkar olmalıdır. Əksər hallarda müstəntiq inadkarlığı müsbət nəticələrinə əldə olunmasını nəticələdir. Bununla əlaqədar təcrübədə bir nümunəyə nəzər salaq: Gündüz saat 11 radələrində taksidən düşən vətəndaş Əsgərovaya qarşı soyğunçuluq edilmişdir. Naməlum şəxs Əsgərovanın əl çantasını götürüb qaçmışdır. Çantanın içərisində 150 000 man. pul, "Nokia" 6230 markalı mobil telefon və kosmetik vasitələr olmuşdur. Faktla bağlı müstəntiq tərəfindən Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 180.1-ci maddəsi ilə cinayət işinin başlanılması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Həyata keçirilmiş əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində şübhəli şəxs qismində vətəndaş Tağıyev tutulmuşdur. Tutulduqdan dərhal sonra dindirilən şübhəli şəxs Tağıyev zərərçəkmiş Əsgərovanı tanımadığı və ona qarşı soyğunçuluq etmədiyini bildirərək ifadə verməkdən imtina etmişdir. Belə olan halda müstəntiq şübhəli şəxs Tağıyevi, zərərçəkmiş Əsgərovaya tanınmayaya təqdim etmiş və bu istintaq hərəkəti zamanı Əsgərova Tağıyevi tanımışdır. Daha sonra müstəntiq onlar arasında üzləşdirmə aparmışdır. Üzləşdirmə gedişində də Əsgərova onun əl çantasının məhz Tağıyevin götürdüyünü təsdiqləmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, şübhəli şəxs Tağıyev yenə də ifadə verməkdən imtina edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tutulan zaman Tağıyevin üzərinə baxış keçirilmiş və bu zaman narkotik vasitə olduğu ehtimal edilən maddə tapılmışdır. Məhkəmə kimyəvi ekspertizası nəticəsində həmin maddənin narkotik vasitə olduğu təsdiqlənmişdir.

Müstəntiq yuxarıda göstərilən sübutlara əsasən Tağıyevin təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi haqqında qərar qəbul etmiş və ona Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 180.1-ci və 234.1-ci maddələri üzrə ittiham elan etmişdir. Təqsirləndirilən şəxs qismində dindirilən şəxs Tağıyev elan edilmiş ittiham üzrə özünü təqsirli bilməsi sualına cavab verməyərək ifadə verməkdən imtina etmişdir.

Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin belə davranışına baxmayaraq cinayət işinin hər tərəfli araşdırılması üçün digər zəruri istintaq hərəkətləri aparmışdır. İstintaq gedişində müstəntiq aşağıdakı sübutları toplamışdır: Tağıyevin üzərinə baxış keçirən zaman iştirak etmiş hal şahidlərinin ifadələri və onların təqsirləndirilən şəxslə üzləşdirmə protokolları; Tağıyevi tutmuş polis əməkdaşlarının ifadələri və onunla üzləşdirmə protokolları; baxış protokolu; baxış zamanı aşkar edilmiş maddənin narkotik maddə olduğunu göstərən məhkəmə - kimyəvi ekspertizasının rəyi; Tağıyevin narkoman olduğu göstərən məhkəmə narkoloji ekspertizasının rəyi; zərərçəkmiş Əsgərovanın ifadələri, üzləşdirmə protokolu; təqsirləndirilən şəxsdən Əsgərovaya məxsus "Nokia" 6230 markalı mobil telefonu alan şəxsin ifadələri; taksi sürücüsünün ifadələri və üzləşdirmə protokolu; maddi sübut kimi "Nokia" 6230 markalı mobil telefon. Təkrar dindirmələr zamanı müstəntiq bir-bir yuxarıda göstərilən sübutları ona təqdim etmiş, lakin Tağıyev yenə də ifadə verməkdən imtina edirdi. Lakin sonuncu dindirmədə təqsirləndirilən şəxsi elan olunmuş ittiham üzrə özünü təqsirli bilmiş və gerçək ifadələr verməyə başlamışdır.⁴²

⁴² Suraxanı RPİ-nin istintaq təcrübəsindən

3) Nümunə metodu. Bu metod müstəntiqin öz şəxsi nümunəsində və yaxud digər şəxslərin müsbət, davranışları, hərəkətləri barədə məlumat verməklə təqsirləndirilən şəxsə psixoloji təsir etməni nəzərdə tutur. Bu psixoloji təsir dindirmənin ilk anlarında, təqsirləndirilən şəxslə müstəntiqin ilk tanışlığından başlanılır. Ona görə də müstəntiq xarici görünüşünə diqqət etməli. səlqəli olmalı, bir sözlə öz simasında hakimiyət nümayəndəsini təcəssüm etməlidir. Müstəntiq öz nitqində jarqon ifadələrdən, təhqiredici sözlərdən istifadə etməməlidir, dindirmə zamanı emosional cəhətdən stabil, təkmlinli olmalıdır. Əgər müstəntiq dindirmə gedişatında əsəbillik nümayiş etdirərsə, bu hal təqsirləndirilən şəxsdə də müşahidə olunacaqdır. Beləliklə də müstəntiq öz düzgün davranışı ilə təqsirləndirilən şəxsə təsir etmiş olacaqdır.

Bu metod həmçinin təqsirləndirilən şəxsə digər şəxslərin müsbət davranışları, hərəkətləri barədə məlumat verməklə həyata keçirilə bilər. Bu zaman müstəntiq çalışmalıdır ki, həmin nümunələr real, dindirmənin mahiyyətinə uyğun olsun və nümunə gətirdiyi şəxsləri təqsirləndirilən şəxs tanımalıdır. Nümunə metodu təqsirləndirilən şəxsi ifadə verməyə maraq oyadır. Bu metodu həyata keçirmək üçün müstəntiq pedaqoqika sahəsində müəyyən biliklərə malik olmalıdır.

4) Emosional təsir etmə metodu. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin emosional vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb ola biləcək məlumat verməklə, şərait yaratmaqla onun cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olub-olmamasını müəyyən etmiş olur. Bu metod ədəbiyyatda emosional eksperiment kimi qeyd

olunur. ⁴³ Təqsirləndirilən şəxsin təqdim edilmiş məlumata, yaradılmış şəraitə emosional reaksiyası, münasibəti özlüyündə müstəqil sübut əhəmiyyət kəsb etməsə də, dindirmənin istiqamətini müəyyən etməkdə, şəxsi düzgün ifadə verməyə inanadırmağa kömək edir.

Psixikanın emosional təzahürlərinin qeyd olunan daha sadə formalarından biri emosiyadır (latın dilindən hərfi tərcüməsi “emoveo” – həyəcanlandırmaq). Emosiya – insanın qısamüddətli həyəcanlanması şəklində ətraf mühitin psixi əksi olub, baş verən hadisələrə onun subyektiv münasibətini ifadə edir. Bütün hərəkətlərdə olduğu kimi cinayətkar hərəkətlərdə insan psixikası, onun intellektual, emosional, iradi sferasının xüsusiyyətlərindən ayrılıqda götürülə bilməz. Əməliyyat işçiləri, müstəntiqlər, təhqiqatçılara yaxşı məlumdur ki, edilmiş cinayətlərə dair ayrı-ayrı hallar təqsirkar şəxsin uzun müddət yaddaşında qalır. Ona görə də onu keçirdiyi emosional vəziyyətləri yaddaşında bərpa etmək mümkündür. Bu zaman qıcıqlandırıcı sözlər, cinayətlə əlaqəsi olan obyektlərin təqdim edilməsi və yaxud onların əkslərinin nümayiş etdirilməsi kimi üsullardan istifadə etmək olar. Şüurun nəzarətindən kənara çıxan emosiyalar insanın hərəkətlərinə, onun əhvalına, şüuruna güclü təsir göstərir. Belə hallarda cinayətlə əlaqəsi olmayan şəxsdə həmin qıcıqlandırıcılar heç bir psixofizioloji reaksiya yaratmırlar. Burada belə bir mühüm cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət edən şəxs təkcə cinayətdə iştirakını deyil, həmçinin onun əlaqədar keçirdiyi həyəcan hissələrini də gizlətməyə çalışır. Cinayət hadisəsi ilə düzünə və ya dolayı yolla əlaqədar

⁴³ Дулов А.В. Судебная психология. Минск, 1975, s. 322.

olan və güclü emosional hisslərin yaranmasına səbəb olan halların obrazı yaddaşda əsaslı kompleks kimi həkk olunur. Süni surətdə bu elementlərdən tək-cə birinin fəallaşdırılması, hətta bu subyektin ifadəsinin əksinə olsa belə, mexaniki olaraq, həmin kompleksin qalan bütün elementlərinin də şüurda canlanmasına səbəb olur. Beləliklə, insanın emosional və psixofizioloji sferaları onun bütün fəaliyyəti ilə qarşılıqlı surətdə sıx əlaqədədir ki, bu eyni zamanda cinayət hərəkətlərinə də aiddir. Bu qanunauyğunluq emosional eksperimentin əsasını təşkil edir.

Müstəntiq emosional eksperiment metodu tətbiq etməzdən əvvəl təqsirləndirilən şəxsin psixiki keyfiyyətləri, müdafiə xəttini, irəli sürə biləcək etirazları təhlil etməlidir.

Emosional eksperiment zamanı təqdim edilən məlumat, habelə yaradılan şərait müəyyən tələblərə cavab verməlidir. İlk növbədə belə məlumatlar, yaradılan şərait təqsirləndirilən şəxsin şərəf və ləyaqətini alçaltmamalıdır. İkincisi belə məlumatlar yalnız təqsirləndirilən şəxsdə emosional gərginliyin yaranmasına yönəlməlidir. Başqa sözlə belə məlumatlar, şərait cinayətlə əlaqəsi olmayan digər şəxslər üçün neytral xarakter daşmalıdır. Ona görə də, emosional eksperiment zamanı meyit şəkilləri və digər istənilən şəxsdə müəyyən emosional yaranan məlumatlar təqdim edilməsi yolverilməzdir.

Emosional eksperimentin tətbiqi zamanı müstəntiq bir sıra qaydalara əməl etməlidir:

1) Bu metodu tətbiq etməzdən əvvəl digər psixoloji təsir etmə metodları istifadə lazımdır. Emosional eksperimenttəcrid edilmiş şəkildə deyil, digər psixoloji təsir metodları ilə paralel tətbiq edildikdə səmərəli

nəticə verəcəkdir. Digər psixoloji təsir metodları təqsirləndirilən şəxsin emosional dəyişməsinə zəmin yaradır.

2) Təqdim ediləcək məlumat, yaradılmış şərait təqsirləndirilən şəxs üçün gözlənilməz olmalıdır. Gözlənilməzdən, qəflətən məlumatların verilməsi emosional eksperimentin zəruri şərtidir.

3) Müstəntiq informasiyanı təqdim edərkən izah, şərh verməməlidir. Məhz bu xüsusiyyət emosional eksperiment metodunun sübutların təqdim olunması ilə ifşa etmə metodundan fərqləndirir. Müstəntiqin izahları, kommentariyaları təqdim olunmuş məlumatın təsir gücünü azalda bilər.

Emosional eksperiment nəticəsində təqsirləndirilən şəxsdə aşağıdakı dəyişikliklər müşahidə edilir: 1) hərəkətlərində müşahidə olunan dəyişikliklər (mimika, jestlər); 2) vegetativ sinir sistemində baş verən dəyişikliklər (tərləmə, dərinin ağarması və ya qızarması); 3) psixiki vəziyyətində kəskin dəyişikliklər (məyusluq, pərişanlıq, ruh düşkünlüyü); 4) təqsirləndirilən şəxs tərəfindən təqdim olunmuş məlumatla, yaradılmış şəraitlə bağlı öz şərhlər, izahatlar verməsi. Əgər birinci iki hal emosional eksperiment təqsirləndirilən şəxsdə emosional gərginlik yaratdıqını göstərsə, digərləri isə şəxsin daxili aləmində, əqli fəaliyyətində dərin dəyişikliklərin baş verdiyini dəlalət edir.

Emosional eksperimentin əsas xüsusiyyəti onun nəticələrinin həm müstəntiq, həm də təqsirləndirilən şəxs üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsidir. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin reaksiyasını, davranışını müşahidə etməklə dindirilən şəxsin cinayətin iştirakçı olduğunu təsdiq edir və dindirməni

gələcək istiqamətini müəyyənləşdirir. Təqsirləndirilən şəxs isə dindirmə zamanı özünün qeyri-iradəvi reaksiyaları ilə cinayətin iştirakçısı olduğunu nümayiş etdirdiyini anlayır və yalan ifadə verməyin, tutduğu yalnız mövqeyinin əhəmiyyətsiz olduğunu başa düşür. Məhz buna görə də, istintaq eksperimentindən dərhal sonra müstəntiq məntiqi inandırma metodunu tətbiq etməlidir.

FƏSİL 3. TƏQSİRLƏNDİRİLƏN ŞƏXSİN DİNDİRİLMƏSİNİN TAKTİKİ ƏSASLARI.

§1. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı görülən hazırlıq hərəkətləri.

Dindirmənin müvəffəqiyyətlə aparılması xeyli dərəcədə görülən hazırlıq hərəkətlərindən aslıdır. Hazırlıq dindirmə istintaq hərəkətinin ilk mərhələsidir. Dindirmə bilavasitə dindirilən şəxsin müstəntiqin iş otağına daxil olduğu andan deyil, daha tez bu və ya digər şəxsin dindirilməsi haqqında qərar qəbul edildiyi andan başlanılır.

Dindirməyə hazırlıq dedikdə, müstəntiq tərəfindən həyata keçirilən, tam, obyektiv və hərtərəfli ifadələrin əldə olunmasını təmin edən ilkin hazırlıq hərəkətlərinin məcmusu başa düşülür.⁴⁴ Xüsusilə də təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsini hazırlıq hərəkətləri aparılmadan mümkün deyildir. Belə ki, təqsirləndirilən şəxs cinayət

⁴⁴ Шурухнов Н.Г. Криминалистика: Учебник. М., 2004. с. 276.

hadisə barədə daha çox məlumata malik olur və əksər hallarda iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində maraqlı olmur. Məhz bu səbəbdən belə şəxslərin dindirilməsi üçün müstəntiq yüksək hazırlıq səviyyəsinə malik olmalıdır. Dindirməyə hazırlıq müstəntiqə təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasına, ona lazımı sualların və sübutların təqdim edilməsinə, dindirilən şəxsin davranışını proqnozlaşdırmağa, zəruri taktiki qərarların qəbul etməyə, dindirmənin düzgün taktikasını müəyyən etməyə imkan verir.

Dindirməyə hazırlıq hərəkətlərinə aiddir: 1) cinayət işi materiallarının hərtərəfli öyrənilməsi; 2) təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatların toplanması və öyrənilməsi; 3) dindirmənin ardıcılığının müəyyən edilməsi; 4) dindirmənin yerinin müəyyən edilməsi və hazırlanması; 5) dindirməyə çağırılma qaydasının müəyyən edilməsi ; 6) təqdim ediləcək sübutların hazırlanması; 7) xüsusi sualların öyrənilməsi və mütəxəssislərdən məsləhətlərin alınması; 8) dindirmənin texniki təminatı; 9) dindirmənin planının tərtib olunması. Hazırlıq hərəkətlərinin belə təsnifatı şərti xarakter daşıyır, belə ki, göstərilmiş hərəkətlər bir qayda olaraq eyni zamanda həyata keçirilir. Məs: təqdim ediləcək sübutların hazırlanması cinayət işi materialların öyrənilməsi gedişində həyata keçirilir.

Cinayət işi materiallarının hərtərəfli öyrənilməsi. Dindirmənin məqsədyönlü aparılması üçün ilk növbədə cinayət işi üzrə toplanmış materialları ətraflı öyrənilməlidir. Cinayət işi materiallarının öyrənilməsi dedikdə, istintaq hərəkətləri protokollarının, maddi sübutların, ekspert rəyinin,

sənədlərin, habelə əməliyyat axtarış tədbirləri vasitəsilə əldə olunmuş məlumatların, bir sözlə işdə mövcud olan sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi başa düşülür. Müstəntiq cinayət işi materiallarının hərtərəfli öyrənməklə dindirmənin predmetini müəyyən edə bilər. Belə ki, dindirməyə hazırlıq zamanı müstəntiq mütləq barəsində ifadə alınmalı olan halların dairəsini – dindirmənin predmetini müəyyən etməlidir. Əgər müstəntiq dindirmənin predmetinə daxil olan halların dairəsini dəqiq müəyyən etməzsə, bu zaman təqsirləndirilən şəxsin ifadələrində bir tərəfdən natamamlıqlar, ziddiyyətlər digər tərəfdən isə cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb etməyən məlumatlar əks olunacaq. Məhz bu səbəbdən cinayət işi materialları dindirmədən əvvəl hərtərəfli öyrənilməli və təhlil edilməlidir.

Cinayət işi materiallarının hərtərəfli öyrənilməsi taktiki cəhətdən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təqsirləndirilən şəxs ona verilən suallara əsasən müstəntiqin iş üzrə hallardan nə dərəcədə xəbərdar olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirir və öz ifadələrini “əlverişli istiqamətə” yönəldə bilər. Belə halların qarşısının almaq üçün müstəntiq cinayət işi materialları haqqında ətraflı məlumata malik olmalıdır. Yalnız cinayət işi materialları haqqında ətraflı məlumata malik olmaqla müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə verməsini müəyyənləşdirə və onu ifşa edə bilər.

Cinayət işi materiallarını hərtərəfli öyrənməklə müstəntiq dindirilməli olan şəxslərin dairəsini, dindirilən şəxsin hansı məlumatlara malik olduğunu, dindirmə zamanı şəxsə veriləcək sualları, ediləcək sübutların dairəsini, dindirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılması üsulları və nəhayət dindirmənin düzgün

taktikası müəyyən etmiş olur. Müstəntiq heç bir halda cinayət işi materiallarını ətraflı öyrənmədən təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsini həyata keçirməməlidir. Belə ki, əgər dindirmə zamanı müstəntiq işin bu və ya digər halı barədə məlumatsızlıq nümayiş etdirərsə (əgər belə məlumatsızlıq taktiki kombinasiyanın zəruri elementi deyilsə), özünü nüfuzdan salmış və təqsirləndirilən şəxsə ona qarşı olan inam, etimad hissini alt-üst etmiş olacaqdır. Bildiyimiz kimi də, inam da psixoloji əlaqənin əsasını təşkil edir.

İşdə mövcud olan sübutlar sistemində olan ziddiyyətlərin, natamamlıqların aşkar edilməsi, habelə təqsirləndirilən şəxsin təqsirini inkar və ya təsdiq edən sübutların sistemləşdirilməsi yalnız cinayət işi materiallarının hər tərəfli öyrənməklə mümkündür.

Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatların toplanması və öyrənilməsi. Psixoloji əlaqənin yaradılması və düzgün ifadələrin əldə olunması məqsədilə psixoloji təsir etmə metodlarının tətbiq edərək müstəntiq mütləq təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatları nəzərə almalıdır. Buna görə də müstəntiq dindirməyə hazırlıq zamanı təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatları toplamalı və öyrənməlidir.

Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatlara aiddir: təqsirləndirilən şəxsin intellektual, iradəvi, psixoloji, fiziki keyfiyyətləri; ictimai-siyasi və əmək fəaliyyəti; işlədiyi və yaxud təhsil aldığı müəssisənin kollektivi arasında nüfuzu; mənəvi siması; məişətdə davranışı; maraqları; dindirməyə hazırlıq səviyyəsi və s. Xüsusilə də təqsirləndirilən şəxsin işdə

iştirak edən digər şəxslərlə olan əlaqəsi və münasibəti öyrənilməlidir. Bu dindirmənin taktikasını müəyyən edilməsi üçün zəruridir.

Təqsirləndirilən şəxs barəsində məhz hansı məlumatların öyrənilməsinin zəruri olduğunu qabaqcadan müəyyən etmək çətindir. Bu yalnız konkret cinayət işi materiallarını nəzərə almaq müəyyən etmək olar.

Təqsirləndirilən şəxs haqqında məlumatlar aşağıdakı üsullarla toplanılır: cinayət işi materiallarında olan sənədlərin təhlili; istintaq hərəkətləri vasitəsilə (təqsirləndirilən şəxsin iş yoldaşlarının dindirilməsi, təqsirləndirilən şəxsin yaşayış yerinə baxış və s.); iş və təhsil aldığı yer üzrə məlumatların toplanılması; rəsmi xasiyyətnamələrin tələb edilməsi; əməliyyat-axtarış tədbirləri vasitəsilə; təqsirləndirilən şəxs barəsində əməliyyat-axtarış tədbirlərini həyata keçirmiş təhqiqat orqanı əməkdaşlarından (əməliyyat işçiləri) söhbət etməklə; cinayət qeydiyyat məlumatları istifadə etməklə və s.

Təqsirləndirilən şəxs haqqında əməliyyat-axtarış tədbirləri vasitəsilə əldə olunmuş məlumatlar xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, belə məlumatlar müstətiqə təqsirləndirilən şəxsin digər cinayət əməlləri, əxlaqsız və alçaq hərəkətləri, onun cinayətin digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqəsi, cinayətkar qrupda mövqeyini, funksiyası, təqsirləndirilən şəxsə cinayətin gizlədilməsində yardım etmiş üçüncü şəxslərin dairəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə məlumatlar dindirmənin ardıcılığını, veriləcək sualların dairəsini, dindirmənin taktikasını müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Təqsirləndirilən şəxs haqqında məlumatların toplanması təkcə dindirməyə hazırlıq zamanı deyil, habelə dindirmə gedişində həyata keçirilir. Müstəntiq dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsin davranışına, danışığı tərzinə, mimikalarına, jestlərinə, leksikonuna, geyiminə, xarici görünüşünə nəzər yetirməklə müəyyən məlumatlar əldə etmiş olur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, N.İ.Porubov təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatların toplanması iki mərhələdə həyata keçirildiyini göstərir. Birinci mərhələ - dindirməyə hazırlıq zamanı. Bu mərhələdə müvafiq məlumatlar yuxarıda qeyd olunduğu kimi işdə olan sənədlərin təhlili, istintaq hərəkətləri, əməliyyat-axtarış tədbirləri vasitəsilə əldə olunur. İkinci mərhələ - bilavasitə dindirmənin gedişində. Bu zaman müstəntiq dindirilən şəxsi müşahidə etməklə müəyyən məlumatlar əldə edir.⁴⁵

Dindirmənin ardıcılığının müəyyən edilməsi.

İştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsinin düzgün ardıcılığının müəyyən edilməsi mühüm taktiki əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hər bir təqsirləndirilən şəxs cinayət haqqında müxtəlif məlumatlara malik olur. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxslərinin dindirilməsinin ardıcılığını müəyyən edərkən aşağıdakı halları nəzərə almalıdır: törədilmiş cinayət ictimai təhlükəlilik xarakteri (əməlin qəsd etdiyi ictimai münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən edilir⁴⁶ – həyat və sağlamlıq, mülkiyyət və s.), iştirakçılığın

⁴⁵ Абдуллаев М.И., Порубов Н.И., Рагимов И.М., Сулейманов Д.И. Тактика допроса обвиняемого в конфликтной ситуации. Учебное пособие. Баку. 1993. с. 54.

⁴⁶ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. F.Y.Səməndərovun redaktorluğu alt. Bakı, 2005. s. 40.

formasını (bir qrup şəxs, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə, cinayətkar birlik), dindirilən şəxslərin malik ola biləcək məlumatların sübutu və taktiki əhəmiyyəti, təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törədilməsində rolu (əgər cinayət mürəkkəb iştirakçılıqla törədilmişdirsə), təqsirləndirilən şəxslərin biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və münasibətləri, təqsirləndirilən şəxslərin mənəvi keyfiyyətləri, təqsirləndirilən şəxslərin təqsirinin təsdiq və inkar edən sübutların məcmusu, təqsirləndirilən şəxslərin istintaq zamanı davranışları və s. Dindirmənin ardıcılığı həmçinin dindirmənin predmetindən də xeyli dərəcədə aslıdır. Belə ki müstəntiq cinayəti hansı epizodlarını aydınlaşdırmaq isəyirsə buna müvafiqdə şəxsləri dindirməlidir.

Bir qayda olaraq az təqsirililik dərəcəsinə, habelə cəzanı yüngülləşdirən hallara malik olan təqsirləndirilən şəxslərin ilkin dindirilməsi məqsədəuyğundur. Yalan ifadə verəcəyi ehtimal edilən təqsirləndirilən şəxslər isə onları ifşa edən sübutlar toplandıqdan sonra dindirilməlidir. Barəsində təkzibedilməz sübutlara malik olan təqsirləndirilən şəxslər isə ilkin dindirilməlidir.

Mürəkkəb iştirakçılıqla törədilən cinayətlərin istintaqı zamanı taktiki baxımdan cinayətin təşkilatçılarının, təhrikçilərinin və ya köməkçilərinin əvvəlcə dindirilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki adətən belə təqsirləndirilən şəxslər cinayətin edilməsinin özlərini o qədər də təqsirli bilmədiklərinə görə çox vaxt yalan ifadə verməyə cəhd göstərmirlər.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirməyə çağırılması üsülünün müəyyən edilməsi. Çağırılma üsülünün müəyyən edilməsi mühüm hazırlıq hərəkətlərindən

biridir. AR CPM-nin 226-cı maddəsində dindirməyə çağırış qaydaları göstərilmişdir. Həmin maddəyə əsasən təqsirləndirilən şəxs müstəntiqin yanına şəxsən, özü olmadıqda isə onun yetkinlik yaşına çatmış ailə üzvlərindən, qonşularından, mənzil istismar təşkilatının nümayəndələrindən birinə və ya onun işlədiyi, təhsil yeri üzrə verilən çağırış vərəqəsi ilə çağırılır. Təqsirləndirilən şəxs həmçinin teleqram, telefoqram, faksoqram vasitəsilə də çağırılır. Çağırış vərəqəsində şəxsin təqsirləndirilən şəxs qismində çağırıldığı, habelə onun haraya və nə vaxt gəldiyi göstərməlidir. Çağırış vərəqəsində şəxsin gəlmədiyi halda AR CPM-nin 178-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada məcburi gətirilməyə məruz qala biləcəyi barədə xəbərdarlıq qeyd olunur. Həbsdə saxlanılan təqsirləndirilən şəxs həbsdə saxlandığı yerin müdiriyyəti vasitəsilə çağırılır. Təqsirləndirilən şəxsin ilkin dindirilməsi ittihamın elen edildikdən dərhal sonra aparıldığından (AR CPM-nin 223.1-ci mad.) bu zaman dindirməyə çağırış vərəqəsindən istifadə olunmur.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirməyə hansı qaydada çağırılması onunla psixoloji əlaqənin yaradılmasına, habelə dindirmənin nəticəsinə təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Dindirməyə çağırış qaydasının müəyyən edilməsi konkret istintaq şəraitindən aslıdır. Şəxsi (barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilmiş şəxslər istisna olmaqla) dindirməyə çağırarkən müstəntiq çalışmalıdır ki, bu barədə kənar şəxslər - iş yoldaşları, qonşular və s. xəbərdar olmasınlar. Belə ki, şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi faktı hər bir halda təqdire layiq hal deyil. Cinayət məsuliyyətə cəlb etmə faktı hər bir halda şəxsin nüfuzuna xələl gətirir və

cəmiyyətdə ona qarşı mənfi rəy formalaşdırır. Əgər şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edildikdə, bu ona dəlalət edir ki, şəxs müəyyən qanunazidd, ictimai təhlükəli əməl etmişdir. Əksər hallarda təqsirləndirilən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi faktının gizli qalması istəyir. Ona görə də müstəntiq elə dindirməyə çağırılma üsulunu müəyyən etməlidir ki, təqsirləndirilən şəxsin dindirilmə faktı kənar şəxslərə məlum olmasın. Bunun üçün müstəntiq çağırış vərəqəsini birbaşa şəxsin özünə təqdim etməli və yaxud çağırış vərəqəsini zərfə qoyub poçta ilə göndərməli, habelə şəxsin telefonla dindirməyə dəvət etməlidir. Bu zaman təqsirləndirilən şəxsə müstəntiqə qarşı inam, etimad hissi yaranır və tərəflər arasında olan mövcud psixoloji əlaqənin möhkəmləndirilir. Həmçinin müstəntiq bu üsulla təqsirləndirilən şəxsə işdə marağı olan şəxslər tərəfindən qanunsuz təsir etmə hallarının qarşısını almış olur. Əlbəttə dindirməyə çağırış qaydasının müəyyən edilməsi hər bir halda konkret istintaq şəraitindən aslıdır.

Dindirmə üçün çağırışın qaydası müəyyən edilərkən təqsirləndirilən şəxsin yaş dərəcəsi də nəzərə alınmalıdır. AR CPM-nin 236.3-cü maddəsinə görə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər bir qayda olaraq qanuni nümayəndələri vasitəsilə çağırılırlar. Bu zaman müstəntiq hər şeydən əvvəl təqsirləndirilən şəxsin valideynləri və ya sair qanuni nümayəndələri barədə məlumat toplamalıdır. Əgər təqsirləndirilən şəxsin öz valideynlərinə xüsusi hörmət bəsləməsi müəyyən edilərsə, onda onu valideynləri vasitəsilə çağırılması məqsədəuyğundur. Lakin əks halda, yəni təqsirləndirilən şəxslə valideynləri arasında normal münasibət olmadıqda, valideynləri tufeyli həyat təzi

keçirdikdə və s. bu kimi hallarda təqsirləndirilən şəxsin onların vasitəsilə çağırılması müsbət nəticə verə bilməz. Belə olan təqdirdə təqsirləndirilən şəxs təhsil müəssisəsinin müdiriyyəti, mənzil istismar təşkilatının nümayəndəsi vasitəsilə çağırılır.

Dindirmə yerinin müəyyən edilməsi və hazırlanması. Dindirmə yerinin müəyyən edilməsi və hazırlanması mühüm hazırlıq hərəkətlərindən biridir. AR CPM-nin 233.3-cü maddəsinə görə təqsirləndirilən şəxs ibtidai araşdırmanın yeri, zəruri hallarda isə onun olduğu yer üzrə aparılmalıdır. İbtidai araşdırmanın yeri dedikdə, cinayət təqibi həyata keçirən cinayət prosesi orqanının yerləşdiyi inzibati bina başa düşülür. Əksər hallarda bu müstətiqin iş otağı hesab edilir. Ümumiyyətlə, dindirmə bir istintaq hərəkəti kimi aşağıdakı yerlərdə həyata keçirilir:

1) müstətiqin iş otağında; 2) istintaq təcridxanasında; 3) başqa dövlət idarələrini otaqlarında. Şəxsin dindirilməyə çağırılma faktını başqalarından gizlətmək, dindirilən şəxs üçün dindirmənin gözlənilməz aparmaq məqsədilə dindirmə başqa dövlət idarələrinin otaqlarında keçirilə bilər; 4) dindirilən şəxsin olduğu yer üzrə; 6) hadisə yerində.⁴⁷

Bir qayda olaraq təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi müstətiqin iş otağında, barəsində həbs qətimkan tədbiri təyin edilmiş təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi isə istintaq təcridxanasında bu məqsədlə nəzərdə tutulmuş otaqda aparılır.

Dindirmə müstətiqin iş otağında aparıldıqda orada müvafiq şərait yaradılmalıdır. Müstətiq dindirməni təyin olunan vaxtda və işgüzar şəraitdə

⁴⁷ Kriminalistika (albom-sxem). Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası. Bakı, 1999. s. 136.

aparmalı. Müstəntiq dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsə mənfi təsir edə biləcək psixoloji faktorları istisna etməlidir. Belə psixoloji faktorlar kimi göstərmək olar: dindirmə zamanı kənar şəxslərin iştirakı (cinayət prosessual qanunvericiliklə iştirakı məcburi olan şəxslər – qanuni nümayəndələr, tərcüməçi, müdafiəçi, müəllim və s. başqa), təqsirləndirilən şəxsin diqqətini yayındıra biləcək əşya və predmetlərin otaqda olması, dəhlizdə və ya qonşu otaqlarda olan səs-küy, telefon zəngləri, işlək vəziyyətdə olan kompüter, televizor, radio qəbuledici və s. Dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsi pəncərə qarşısında, pəncərə yaxınlığında yerləşdirilməməlidir. Belə ki, təqsirləndirilən şəxs qeyri-ixtiyari olaraq pəncərədən ətrafda baş verən hadisələri – avtomobillərin hərəkəti, insanların yerləşdüyü və s. müşahidə etmiş olacaqdır, bu da onun diqqətini yayındıracaqdır. Habelə təqsirləndirilən şəxsin pəncərə yaxınlığında yerləşdirilməsi təhlükəsizlik baxımdan da məqsədəuyğun deyildir. Belə ki, istintaq təcrübəsində təqsirləndirilən şəxsin pəncərədən tullanmaqla həbsdən qaçmaq və yaxud özünə sui-qəsd faktlarına rast gəlinir.

Bəzi hallarda təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi hadisə yerində həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Hadisə yeri dindirilən şəxsə bu və ya digər unudulmuş halların yadına salınmasına, yaddaşın aktivləşdirilməsinə kömək edir. Bir qayda olaraq, istintaqla əməkdaşlıq edən və vicdanlı yanılma nəticəsində yalan ifadə verən təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi hadisə yerində aparılır. Bu halda da müstəntiq müəyyən təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməlidir.

AR CPM-nin 238.2-ci maddəsinə görə zəruri hallarda təqsirləndirilən şəxs olduğu yer üzrə də dindirilə bilər. Təqsirləndirilən şəxsin olduğu yer dedikdə, onun yaşadığı, işlədiyi, təhsil aldığı və olduğu digər yer başa düşülür. Dindirmənin təxirəsalınmaz xarakter daşması, təqsirləndirilən şəxsin xəstə olması, habelə təqsirləndirilən şəxsin gəlməsini qeyri-mümkün edən digər halların olması dindirməni şəxsin olduğu yer üzrə aparılması üçün əsas sayıla bilər.

Xüsusi sualların öyrənilməsi və mütəxəssislərdən məsləhətlərin alınması. Bəzi hallarda xüsusilədə, mülkiyyət, iqtisadi fəaliyyət, ictimai təhlükəsizlik, ekologiya və komputer informasiya sahəsində cinayətlərin törədilməsində ittiham olunan təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsini üçün müstəntiqdən müvafiq elm, texnika, incəsənət və başqa peşə sahələrində müəyyən biliklər tələb olunur. Əgər dindirmə zamanı elm, texnika, incəsənət və başqa peşə sahələri üzrə müəyyən biliklər tələblər olunarsa, müstəntiq müvafiq mütəxəssislərdən məsləhətlər almalı və dindirmənin predmeti ilə bağlı xüsusi sualları öyrənməlidir. Müstəntiq müvafiq sahədə müəyyən təsəvvürlərə anlayışlara malik olmadan dindirməni həyata keçirə bilməz. Buna görə də, müstəntiq dindirmədən əvvəl öyrənilməli olan sualların dairəsini müəyyən etməli və belə məlumatları hansı mənbədən əldə etməyin mümkün olduğunu aydınlaşdırmalıdır. Məs: tikinti, mədən işlərinin və sair işlərin aparılmasının təhlükəsizlik qaydalarının pozulması maddəsilə ittiham olunan təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi üçün müstəntiq mütləq müvafiq təhlükəsizlik qaydaları ilə tanış olmalı, müvafiq tikinti

işlərini müşahidə etməli, mühəndislərlə məsləhətləşmələr aparmalıdır və s.

Bəzi hallarda müstəntiq dindirmə zamanı mütəxəssislərin iştirakını məqsədəuyğundur. AR CPM-nin 96-cı maddəsinə görə mütəxəssis cinayət prosesində şəxsi marağı olmayan, öz razılığı əsasında istintaq və digər prosesual hərəkətlərin aparılmasında elm, texnika, incəsənət və digər peşə sahələrindəki xüsusi bilik və bacarığından istifadə edərək kömək göstərmək üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən təyin edilmiş şəxsdir. Mütəxəssis cinayət prosesini həyata keçirən orqana zəruri kömək göstərilməsi üçün kifayət qədər biliyə və bacarığa malik olmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yetkinlik yaşına çatmayan təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsində iştirak etmiş müəllim mütəxəssis hesab edilir. Dindirmə zamanı mütəxəssis müstəntiqin icazəsi ilə öz vəzifələrini daha yaxşı icra etmək məqsədilə işin materialları ilə daha yaxından tanış ola, təqsirləndirilən şəxsə suallar verə bilər (AR CPM-nin 96.6.10-cü maddəsi). Dindirmə zamanı mütəxəssisin iştirakı müstəntiqi öz vəzifələrinin içrasından azad etmir. Mütəxəssis sadəcə olaraq müstəntiqə dindirmə zamanı yardım etməlidir. Müstəntiq heç bir halda dindirmədə aktivliyini, liderliyi əldən verməməlidir. Dindirmə zamanı mütəxəssisin iştirakı müstəntiqin öz hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsində hər hansı məhdudiyət yaratmır. Müstəntiq prosesual subyektdir və prosesual funksiyanı yerinə yetirir. Onun funksiyalarını hər hansı şəxs tərəfindən əvəz edilməsi yol verilməzdir (qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla).

Əgər dindirmə mütəxəssisin iştirakı aparıldıqda müstəntiq dindirmədən əvvəl mütəxəssisi dindirmənin predmeti, mövcud istintaq şəraiti barədə xəbərdar etməlidir. Habelə münaqişəli şəraitli dindirmə zamanı isə müstəntiq mütəxəssisə təqsirləndirilən şəxsin aqressiv, ekstremal davranışı haqqında məlumatlandırılmalıdır. Başqa sözlə, onu psixoloji cəhətdən dindirməyə hazırlamalıdır.

Dindirmə zamanı mütəxəssisin iştirakı mütləq dindirmə protokolunda göstərilməlidir. Mütəxəssis sonda dindirmə protokolu ilə tanış olmalı, onu imza etməli, habelə dindirmənin gedişini, məzmununu və nəticələrini əks etdirən yazıların tamlığına və düzgünlüyünə dair protokola daxil edilməli olan qeydlərini göstərmək hüququna malikdir.

Dindirmə zamanı təqdim ediləcək sübutların hazırlanması. Bildiyimiz kimi, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı ən geniş istifadə olunan taktiki üsullardan biri də sübutların təqdim edilməsidir. Məhz bu səbəbdən təqdim ediləcək sübutların hazırlanması mühüm hazırlıq hərəkətidir. Müstəntiq cinayət işi materiallarını ətraflı öyrənməklə dindirmə zamanı təqdim ediləcək sübutların dairəsini müəyyənləşdirir. Daha sonra isə müstəntiq təqdim ediləcək maddi sübutlara, sənədlərə şəxsən baxış keçirməli, ekspert rəyləri, prosesual hərəkətlərin protokolları yenidən oxumalı və təhlil etməlidir. Bundan sonra müstəntiq dindirmə zamanı istinad edəcəyi cinayət işi işi materiallarının müvafiq səhifələrinə nişan qoymalı, təqsirləndirilən şəxsdən soruşulacaq şəxslərin adlarını, soyadlarını, yaşayış yerlərini ayrıca bir vərəqdə qeyd etməli, dindirmənin predmeti ilə bağlı olan ərazinin sxemini, xəritəsini, planını hazırlamalıdır. Müstəntiq

bütün lazimi materialları elə yerləşdirməlidir ki, dindirmə zamanı artıq vaxt sərf etmədən onları təqdim edə bilsin. Xüsusilə əhəmiyyət kəsb edən sənəd və maddi sübutların fotosəkli çəkilməlidir. İstintaq təcrübəsi göstərir ki, bəzi hallarda dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxslər onları ifşa edən sənədləri və maddi sübutları məhv etməyə cəhd edirlər. Müstəntiq sübutların özlərini deyil, onların fotosəkillərini təqdim etməklə belə xoşagəlməz halların qarşısını almış olur.

Müstəntiq təqdim ediləcək sübutları qabaqcadan hazırlamaqla təqsirləndirilən şəxsə dindirməyə hazırlıq səviyyəsini, inadkarlığını nümayiş etdirmiş olacaqdır.

Dindirmənin texniki təminatı. Dindirmənin texniki təminatı dedikdə, dindirmə zamanı tətbiq ediləcək texniki vasitələrin hazırlanması başa düşülür. Müstəntiq dindirmənin nəticələrini protokollaşdırılması üçün istifadə ediləcək texniki vasitələrin (cap makinası, komputer), habelə dindirmənin aparılması zamanı audio yazının, video və kinoçəkilişin aparılacağı təqdirdə, müvafiq texniki vasitələrin hazırlanmasıdır. Əgər dindirməni hadisə yerində aparmaq və ya davam etmək nəzərdə tutulubsa, müstəntiq əvvəlcədən nəqliyyat vasitəsini təşkil etməlidir. Bəzi hallarda təqdim edilən sübutun əhəmiyyətini təqsirləndirilən şəxsə nümayiş etdirmək üçün müəyyən texniki vasitələr – mikroskop, zərrəbinlər, ultrabənövşəyi lampalar və s. lazım olur. Buna görə də müstəntiq qabaqcadan belə texniki vasitələri əldə etməli və dindirmə üçün hazırlanmalıdır.

Müasir istintaq təcrübəsində dindirmə zamanı video yazıların tətbiqi hallarına çox az rast gəlinir. Bu da ondan irəli gəlir ki, müstəntiqlər video yazının sübut və taktiki əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmir, habelə

bu texniki vasitənin tətbiqi zamanı həyata keçirilməli olan tədbirlərin aparılmasına artıq vaxt sərf etmək istəmirlər. AR CPM-nin 51.1-ci maddəsinə görə cinayət təqibi üzrə aparılan prosessual hərəkətlərin gedişi və nəticələri protokol və digər yazılı sənədlərdə, habelə tərkib hissəsi kimi onlara əlavə olunan fotoqrafik neqativlərdə, fotoşəkillərdə, diapozitivlərdə, audio yazılarda, fonogramlarda, video və kino çəkiliş lentlərində, plarlarda, sxemlərdə, izlərin sürətlərində, rəsmlərdə, elektron və digər məlumat daşıyıcılarında əks olunmalıdır. AR CPM-nin 234.6-cı maddəsinə görə isə təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı audio yazıdan, video və kinoçəkilişdən, yaxud digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edildiyi halda müvafiq yazılar və çəkiliş lentləri və ya başqa məlumat daşıyıcıları protokola əlavə edilir. Beləliklə də qanunvericilik video yazını protokola əlavə kimi göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq, video yazı müəyyən üstünlüklərə malikdir. Belə ki, video yazı protokolda qeyd olunması qeyri-mümkün olan məlumatları özündə əks etdirə bilər. Video yazılarda dindirilən şəxsin nitqinin xüsusiyyətləri, onun mimikaları, jestləri, verilən suallara və təqdim edilən subutlara reaksiyaları, dindirmə gedişində onda baş verən psixofizioloji dəyişikliklər və s. təsbit olunur.

Video yazıda təkçə dindirilən şəxs deyil, eyni zamanda dindirmə zamanı müstətiqin davranışını da öz əksini tapır. Video yazı müstətiqin dindirmənin aparılması üsulu, onun tərəfindən prosessual pozuntulara yol verdiyini, dindirilən şəxsin hüquqlarını pozma faktlarının olub-olmadığını müəyyən etməyə imkan verir.

Bəzən təcrübədə təqsirləndirilən şəxslər məhkəmə baxışı zamanı ibtidai istintaq gedişində verdiyi ifadələrindən imtina edir. Təqsirləndirilən şəxslər əksər hallarda bu ifadələrin müstəntiqin təzyiqi nəticəsində verdiyini bildirirlər. Lakin dindirmə zamanı video çəkiliş dindirilən təqsirləndirilən şəxs gələcəkdə öz ifadələrindən imtina etməsini qeyri-mümkün edir. Hər bir halda təqsirləndirilən şəxs məhkəmə baxışı zamanı “mən belə ifadə verməmişəm”, “müstəntiq dindirmə zamanı mənə hədə-qorxu gəlib” kimi ifadələrdən uzaq olacaqdır.

Ümumiyyətlə təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı video çəkilişdən aşağıdakı hallarda istifadə edilməsi məqsədəuyğundur:

1) düzgün ifadə vermək arzusunda olan təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi – ilk dəfə cinayət törədən və ya ilk dəfə məsuliyyətə cəlb edilən şəxslər müəyyən psixoloji amillərin nəticəsində (öz təqsirlərinin tam sübuta yetirildiyini hesab etməsi, adi həyat tərzindən məhrum edilməsi və s.) ilkin dindirmə zamanı öz təqsirlərini etiraf edir və düzgün ifadə verirlər. Lakin bu şəxslər istintaq gedişində əksər hallarda sübutlar sistemində olan boşluqları görüb və yaxud ümumiyyətlə ifadə verməkdən imtina etməklə özlərini məsuliyyətdən azad edə biləcəkləri düşünərək öz ifadələrindən imtina edirlər. Belə olan hallarda video çəkiliş mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2) bəzən təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi – dindirmə gedişində təqdim edilən sübutlara dindirilən şəxsin reaksiyası, münasibəti əks etdirmək üçün video çəkilişin rolu əvəz edilməzdir.

Ümumiyyətlə dindirmə zamanı audio yazıdan, video və kino çəkilişindən istifadəsi hər bir halda konkret istintaq şəraitindən aslı olaraq müəyyən edilməlidir.

Dindirmə planının tərtib olunması. Dindirməyə hazırlıq planın tərtib edilməsi ilə sona yetir. Plan dindirməni düzgün istiqamətdə aparmağa, müstəntiq dindirmə zamanı ardıcıl olmağa kömək edir. Müstəntiq dindirmə planının tərtib etməklə dindirmə predmetinə daxil olan halların və verilməli olan sualların dairəsini qəti müəyyən etmiş olur. Buna görə də dindirmənin düzgün planlaşdırılması üçün cinayət işi materialları hər tərəfli yoxlanılmalıdır. Digər istintaq hərəkətlərində olduğu kimi, dindirmənin də bütün halları üçün ümumqəbul edilmiş vahid plan yoxdur. Lakin istintaq təcrübəsində dindirmənin planlaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən göstərişlər işlənib hazırlanmışdır. Müstəntiq dindirmənin planını tərtib edərkən təqsirləndirilən şəxsin istintaq üçün əhəmiyyət kəsb edən hansı hallardan xəbərdar olduğunu, habelə onun dindirmə zamanı mümkün davranışı nəzərə almalıdır.

Dindirmə planlaşdırarkən dindirmə prosesində müəyyən ediləcək hallar və bunun üçün veriləcək sualların dairəsi də nəzərdə tutulmalıdır. Hansı halların aydınlaşdırılmasının zəruri olduğunu müəyyən etmək üçün işdəki materialları ətraflı təhlil olunmalıdır. Dindirmə zamanı veriləcək sualların elə planlaşdırılmalıdır ki, onlar konkret xarakte daşısın və imkan dairəsində həmin suallara alternativ cavablar verilsin.

Dindirmə zamanı veriləcək sualların planlaşdırılması istintaqın düzgün istiqamətləndirilməsinə və

iş üzrə gerçək məlumatların əldə olunmasına kömək edir. Əlbəttə, veriləcək sualların hamısını qabaqcadan planlaşdırmaq olmaz, belə ki, dindirmə zamanı yeni suallar ortaya çıxır, yaxud nəzərdə tutulan sualın verilməsi məqsədəuyğun olmaz və s. Bununla belə sualların imkan dairəsində əvvəlcədən planlaşdırılması dindirmə prosesində vəziyyət dəyişdikdə də müstətiqin düzgün istiqamət götürə bilməsinə kömək edir.

Dindirmənin planı birdəfəlik xarakter daşıyır və adətən dindirmənin az bir müdəti üçün nəzərdə tutulub. Dindirmə planı dəyişilməz deyildir. Dindirmə gedəndə ona müəyyən düzəliş edilə bilər. Dindirmə planlaşdırmaqla müstətiq özünün dindirməyə psixoloji və taktiki cəhətdən hazırlamış olur. Plansız aparılmış dindirmə ifadələrdə natamamlıqların və ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Əksər hallarda dindirmə şifahi, fikrən planlaşdırılır. Lakin çoxsaylı epizodların müəyyən edilməsi nəzərdə tutulan dindirmələr üçün yazılı plan tərtib edilməlidir. Ümumiyyətlə müstətiq cinayətin xarakterindən aslı olmayaraq hər bir halda dindirməni yazılı planlaşdırmalıdır. Çox təəssüf ki, hal hazırda istintaq təcrübəsində dindirmənin yazılı planlaşdırılmasından az istifadə edilir. Dindirmənin yazılı planı aşağıdakı kimi tərtib edilir:

Müəyyən edilməli olan halların dairəsi	Təqsirləndirilən şəxsin ola biləcək məlumatı	Veriləcək suallar	Taktiki qeydlər
1.			
2.			

3.

4.

§2. Münaqişəsiz şəraitdə təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi taktikası.

Təqsirləndirilən şəxslə müstəntiq arasında münasibətdən aslı olaraq münaqişəli və münaqişəsiz şəraitli dindirmə növləri fərqləndirilir. Dindirmənin bu növlərinin hər birinin özünəməxsus taktiki üsulları vardır. Elan edilmiş ittihamla özünü tam təqsirli hesab edən və cinayət işi üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi istiqamətində istintaqa yaxından köməklik edən təqsirləndirilən şəxslərin dindirilməsi münaqişəsiz şəraitdə aparılan dindirmə kimi qiymətləndirilməlidir. Münaqişəsiz şəraitli dindirmə zamanı hər iki tərəf yəni, həm müstəntiq həm də təqsirləndirilən şəxs cinayət təqibi üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi çalışırlar. Başqa sözlə, təqsirləndirilən şəxslə istintaqın maraqları üstə-üstə düşür.

Dindirmənin münaqişəsiz xarakter daşması heç də o demək deyil ki, təqsirləndirilən şəxs hər bir halda cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə tam və obyektiv ifadələr verəcəkdir. Belə ki, təqsirləndirilən şəxs bu və ya digər obyektiv, subyektiv səbəblərdən yalnız məlumatlar da verə bilər. Lakin bu zaman təqsirləndirilən şəxs qəsdən deyil, vicdanlı yanılma nəticəsində yalan ifadə vermiş olur.

Münaqişəsiz şəraitdə aparılan dindirmənin taktikasının əsas məqsədi təqsirləndirilən şəxsin

yaddaşını aktivləşdirmək, iş üçün əhəmiyyət kəsb edən unudulmuş halları yada salmaq və vicdanlı yanılma hallarının aradan qaldırmaqdır. Buna uyğun da taktiki üsullar da tətbiq edilir.

Təqsirləndirilən şəxsə unudulmuş halları yada salmaq məqsədilə münaqişəsiz şəraitli dindirmə zamanı assosiativ əlaqələr prinsipinə əsaslanan taktiki üsullardan geniş istifadə olunur. **Assosiativ əlaqə nə deməkdir ?** Əgər bir neçə hadisə şəxsin yaddaşında eyni zamanda həkk olunmuşdursa, bu zaman qavranılmış hadisələr arasında assosiativ əlaqə yaradılmış olur. Assosiativ əlaqənin bir elementinin yada salınması qeyri-ixtiyarı digər elementlər də yaddaşda canlandırır⁴⁸. İ.P.Pavlov insan beynində assosiativ əlaqələrin yaradılmasını belə izah edirdi: əgər iki qıcıqlandırıcı eyni zamanda insan beyninin böyük yarım kürəsinə təsir edərsə, bu zaman təsir ocaqları arasında sinir əlaqəsi yaranmış olur. Gələcəkdə birinci qıcıq ocağının canlandırılması, ikinci qıcıq ocağı aktivləşdirilir⁴⁹.

Assosiasiya metodunun üç əsas növü vardır: 1) zamana görə assosiasiya metodu; 2) məkana və ya predmetə görə assosiasiya metodu; 3) oxşar əlamətlərə görə assosiasiya⁵⁰. Dindirmə zamanı göstərilmiş metodlar ayrılıqda deyil, biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilir.

Zamana görə assosiasiya metodu – bildiyimiz kimi, əksər hallarda bu və ya digər faktla bağlı cinayət təqibi hadisədən xeyli sonra aparıldığından dindirilən

⁴⁸ Соловьев А.Б. Процессуальные, психологические и тактические основы допроса на предварительном следствии. М., 2002. с. 86.

⁴⁹ Общая психология. М., 1970. с. 258.

⁵⁰ Saricalinskaya K.Q. İstintaq taktikası. Bakı, 1991. s. 123.

şəxs istintaqı maraqlandıran hallar barədə dindirmə zamanı tam, dəqiq ifadə vermir. Dindirilən şəxsin dindirmə predmetinə daxil olan bu və ya digər halı yadına salmaq üçün zaman görə assosiasiya metodundan istifadə olunur. Zamana görə assosiasiya metodu tətbiq edərkən dindirilən şəxsi yaddaşını bərpa etmək üçün ona təklif olunur ki, hadisəni onun inkişaf ardıcılığı ilə danışsın; söhbəti bilavasitə hadisəni müşahidə etdiyi vaxtdan deyil, daha əvvəlki vaxtdan başlasın və hadisəni nəticəsi ilə bitirsin. İfadə verən şəxs hadisənin gedişini axıra qədər ardıcıl danışdıqda unutduğu ayrı-ayrı halları yadına düşür.

Əgər təqsirləndirilən şəxs hadisəni xronoloji ardıcılıqla danışmasına baxmayaraq yenə də onun ifadələrində natamamlıqlar olarsa, bu zaman müstəntiq şəxsə cinayət törədilməsi müddətinə təsadüf edən əhəmiyyətli olan digər hadisə və halların yada salmağı xahiş etməlidir. Bu hadisə həm cinayət baş verən gün, həm də ki, ondan sonrakı günlərə təsadüf edə bilər. Bu zaman müstəntiqin məqsədi: 1) cinayətlə əlaqəsi olan hadisənin dəqiq vaxtını müəyyən etmək; 2) həmin hadisə ilə cinayət hadisə arasında olan zaman fərqi aydınlaşdırmaq. Bu üsul əsasən cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən halların dəqiq tarixini və vaxtını müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər hadisənin əhəmiyyətlilik dərəcəsi subyektiv meyarlara əsasən müəyyən edilir. Belə ki, bir dindirilən şəxs üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisə, digəri üçün əhəmiyyətsiz ola bilər. Məhz bu səbəbdən dindirilən şəxsə cinayət hadisəsi ilə bir vaxta düşən digər mühüm hadisənin yada salınması ilə bağlı müstəntiq təklif

edərkən konkret hansı hadisələrin yada düşməli olduğunu bildirməməlidir.

Cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hadisənin tarixin müəyyən edilməsi məqsədilə aşağıdakı üsuldan da istifadə etmək olar. Təqsirləndirilən şəxsə dindirmədən bir neçə gün əvvəl baş vermiş halı yada salmağa kömək etmək üçün müstəntiq ona dindirmənin aparıldığı gündən geriye ardıcılıqla yaddaşı canlandırmağı xahiş etməlidir. Bu zaman sanki dindirmə orientir qismində çıxış edir. Dindirmənin tarixi məlum olduğundan təqsirləndirilən şəxs asanlıqla istintaqı maraqlandıran halların dəqiq tarixini müəyyən edə bilər. Bu üsul o zaman səmərəli nəticə verəcəkdir ki, dindirmə ilə cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hadisə arasında qısa zaman kəsiyi olmuş olsun.⁵¹

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, zamana görə assosiasiya metodu istifadə edərkən təqsirləndirilən şəxs orientir kimi müxtəlif hadisə, faktları götürməlidir. Belə ki, hər bir hadisənin, faktın yaddaşda müəyyən assosiativ əlaqəsi vardır. Hər dəfə yeni orientir götürməklə dindirilən şəxs cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən yeni məlumat yada salmış olur.

Zamana görə assosiativ əlaqələrin yaradılması müəyyən vaxt tələb edən mürəkkəb psixoloji prosesdir. Ona görə də, zamana görə assosiativ metodundan tətbiq edildiyi halda dindirmə üçün hər hansı vaxt məhdudiyətinin müəyyən edilməsi yolverilməzdir.

Zamana görə assosiasiya metodunun növlərindən biri də səbəbli-əlaqəyə görə asosiasiyadır. Səbəbli-əlaqəyə görə assosiasiya metodu zamanı

⁵¹ Соловьев А.Б. Процессуальные, психологические и тактические основы допроса на предварительном следствии. М., 2002. с. 89.

təqsirləndirilən şəxs cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən halların səbəb və nəticələrini yada salmaqla yaddaşını aktivləşdirmiş olur. Səbəbli-əlaqəyə görə assosiasiya metodunun mahiyyət ondan ibarətdir ki, dindirilən şəxs baş vermiş hadisənin xoşagəlməz nəticələrini daha yaxşı yada saxlayır. Bu xoşagəlməz nəticələri təhlil etməklə dindirilən şəxs buna səbəb olan hadisəni yada salmış olur.

Oxşarlığa görə assosiasiya metodu ilə ayrı-ayrı şəxslər, predmetlər, onların zahiri əlamətləri təqsirləndirilən şəxsin yadına düşə bilər. Məsələn, şəxsə abonentlərin familyası yazılmış telefon kitabçanı təqdim etdikdə o, unutduğu hər hansı familyanı yada sala bilər. Bəzi hallarda oxşar emosional təəssürlərə görə də assosiasiya yaratmaq mümkün olur. Bu oxşar emosionalara görə assosiasiya adlanır. İlk baxışdan bu metod cinayət zamanı müşahidə olunan kəskin emosional təəssürlərin, hisslərin yenidən dindirilən şəxsdə oyadılması psixoloji proseslərin tormozlandırılmasına və yada salma prosesinə mənfi təsir etdiyi ilə bağlı məlum elmi müddəalara ziddir. Həqiqətdə isə heç bir ziddiyyət mövcud deyil, sadəcə olaraq emosional, hisslər hər bir halda müxtəlif funksiyaları həyata keçirir. Kəskin emosional hisslər canlandırılması dindirilən ikili təsir edir. Bir tərəfdən qorxu faktoru iş üzrə tam, dolğun ifadələr əldə etməyə mənfi təsir edir, digər tərəfdən müstəntiq dindirilən şəxsdə cinayətin törədilməsi zamanı keçirdiyi hissləri, təəssürləri canlandırmaqla, assosiativ əlaqələr yaratmaqla yaddaşda bu hisslərin meydana gəlməsinə səbəb olan halları bərpa etmiş olur. Ona görə də hər bir halda müstəntiq dindirilən şəxsin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Müstəntiq

təqsirləndirilən şəxsə hadisə zamanı hansı hisslər keçirdiyini yada salmağı təklif etməli və bu kəskin emosional hisslərin nədən irəli gəldiyini aydınlaşdırmalıdır.

Ümumiyyətlə, dindirmə zamanı müstəntiq assosiativ əlaqələrə əsaslanan metodlardan istifadə edərkən mütləq təqsirləndirilən şəxsin yaddaş xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Bildiyimiz kimi dərk olunmuş hadisə beyin qabığında müvəqqəti sinir əlaqəsi formasında saxlanılır. Bu müvəqqəti sinir əlaqələri yaddaş adlanır. Yaddaş – əvvəl qavranılmış informasiyanın saxlanması və ifadə edilməsi formasında zehni fəaliyyətdir. Yaddaşın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) obraz yaddaşı – predmetlərin və hadisələrin zahiri əlamətlərini müşahidə etmək nəticəsində yaranır; 2) təsviri–məntiqi yaddaş – bilavasitə faktı müşahidə nəticəsində deyil, onun haqqında müəyyən mənbədən oxumaq, eşitmək nəticəsində yaranır; 3) emosional yaddaş – emosional hisslər (sevinc, həyəcan, qorxu və s.); 4) məzmun yaddaş – şahid hadisəni deyil, onun yaddaşda qalmış obrazını təsvir edir və bu hadisənin bütün incəlikləri ilə üst – üstə düşməyə bilər; 5) dinamik yaddaş – müəyyən fiziki iş və yaxud hərəkətlə bağlı yaranır.

Əgər şəxsdə təsviri-məntiqi yaddaş daha güclü inkişaf etmişdirsə, müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə cinayət törədilən zaman hansı fikirlər yarandığı və konkret nə haqda düşündüyünü yada salmağa təklif etməlidir. Təqsirləndirilən şəxsə dinamik yaddaş daha qabarıq inkişaf etdiyi halda, bu zaman dindirilən şəxs dindirmənin predmeti təşkil edən hadisə zamanı nə etdiyi aydınlaşdırılması məqsədəuyğundur.

Təqsirləndirilən şəxsə assosiativ əlaqələr işdə mövcud olan sübutları təqdim etməklə də mümkündür. Bu predmetə görə assosiasiya metodu adlanır. AR CPM-nin 127.1-ci maddəsinə görə məhkəmənin və ya cinayət prosesi tərəflərin əldə etdiyi mötəbər dəlillər cinayət təqibi üzrə sübutlar hesab edilir.

Ümumiyyətlə, dindirmə zamanı təqdim edilən sübutların dairəsi dindirmənin məqsədindən aslı olaraq müəyyən edilir. Belə ki, münaqişəli şəraitli dindirmə zamanı yalan ifadə vermə hallarının ifşa edilməsi məqsədilə növündən aslı olmayaraq, işin düzgün həlli üçün lazım olan məlumatı özündə əks etdirən istənilən sübut təqdim edilə bilər. Bu zaman sübut seçiminə təsir edən əsas meyar, sübut etmə zamanı bu və ya digər faktiki məlumatın əhəmiyyətli olmasıdır. Bu mənada yalan ifadə vermə hallarının ifşa edilməsi məqsədilə təqdim edilən maddi sübutlar, ekspert rəyləri, istintaq hərəkətləri protokolları arasında prinsiplial fərq yoxdur. Bu zaman təqdim edilmiş sübutların əsas məqsədi təqsirləndirilən şəxsə onun tutduğu mövqeyinin yalnız və yalan ifadə verməyin əhəmiyyətsiz olduğunu nümayiş etdirməkdir.

Vicdanlı yanılma hallarının aradan qaldırılması və unudulmuş halların yada salınması məqsədilə təqdim edilmiş sübutlar isə başqa funksiyaları yerinə yetirdiyindən onların dairəsi də tamamilə fərqli prinsiplə uyğun müəyyən edilir. Belə ki, vicdanlı yanılma hallarında təqdim edilən sübutlar əsasən dindirilən şəxsin yaddaşını canlandırmaq, aktivləşdirmək, yaddaşda olan “boşluqların” aradan qaldırmaq məqsədinə xidmət edir. Məhz bu səbəbdən də münaqişəsiz şəraitli dindirmələrdə istənilən sübut növü təqdim edilə bilməz. Bu zaman yalnız o sübutlar təqdim

edilə bilər ki, onlar cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən, lakin unudulmuş hallarla qarşılıqlı əlaqəli olsun, habelə təqsirləndirilən şəxsə assosiativ əlaqələrin canlandırmağa və unudulmuş halları yada salmağa imkan versin. Bu baxımdan sübutları iki qrupa bölmək olar: 1) assosiativ əlaqələrin yaradılması üçün yararlı olan sübutlar. Bura aiddir: şahid, zərərçəkmiş şəxslərin ifadələri, maddi sübutlar, sənədlər. Bu növ sübutlar dindirmənin predmetini təşkil edən hallar ilə birbaşa əlaqəsi olduğundan assosiativ əlaqələrin yaradılmasına, yaddaşın aktivləşdirməsinə kömək edir; 2) göstərilmiş məqsəd üçün yararlı olmayan sübutlar. Ekspert rəyləri, istintaq hərəkəti protokolları belə növ sübutlara aiddir. Bu sübutlar xarakterinə görə törəmə sübutlardır. Törəmə sübutlarda cinayət hadisəsilə birbaşa əlaqəsi olmadığından bir qayda olaraq yaddaşın aktivləşdirməsi üçün yarasızdırlar. Lakin istisna ola bilər, belə ki, bəzən təqsirləndirilən şəxs hadisə yeri protokolu ilə tanış olmaqla bu və ya digər unudulmuş faktı yada sala bilər. Beləliklə də, münaqişəli dindirmədən fərqli olaraq vicdanlı yanılma hallarında tətbiq edilən sübutların dairəsi daha məhduddur və bura bir qayda olaraq törəmə sübutlar daxil edilmir.

Bildiyimiz kimi, məqsəddən asılı olmayaraq dindirmə zamanı sübutların təqdim edilməsi müəyyən taktiki üsuldur və mütləq müəyyən hazırlıq hərəkətlərini görülməsini nəzərdə tutur. Vicdanlı yanılma hallarının aradan qaldırılması məqsədilə müstəntiq sübutları təqdim edərkən də müəyyən hazırlıq tədbirləri həyata keçirməlidir. Hazırlıq zamanı müstəntiq təqdim ediləcək sübutun mümkünlüyü və aidiyyəti məsələsini həll etməlidir. Bundan başqa hazırlıq zamanı müstəntiq

sərəncamında olan sübutları ətraflı öyrənməlidir. Müstəntiq maddi sübutlara baxış keçirməli, sənədləri öyrənməli, işdə iştirak edən şəxslərin ifadələrini təhlil etməlidir. Vicdanlı yanılma hallarında sübutlar təqdim edərkən müstəntiq buna müvafiq dindirmə taktikasını da müəyyən etməlidir. Müstəntiq dindirməni yalnız vicdanlı yanılma hallarının aradan qaldırılması istiqamətində aparmalıdır. Sübutların təqdim edilməsi nəticəsində təqsirləndirilən şəxs unudulmuş halları yada düşdükdən və bu barədə müvafiq ifadələr əldə olunduqdan sonra müstəntiq dindirməni digər hallar üzrə davam edə bilər. Bəzən müəyyən epizodu yada salmaq məqsədilə təqdim edilmiş sübut dindirmənin predmetinə daxil olan bütün halları ilə bağlı təqsirləndirilən şəxsin yaddaşını aktivləşdirir. Ümumumiyyətlə, dindirmə zamanı bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı əlaqəli olan sübutların eyni zamanda təqdim edilməsi daha məqsədəuyğundur. Belə ki, artıq müəyyən edilmişdir ki, eyni zamanda bir neçə sübutun təqdim edilməsi dindirilən şəxsin bu və ya digər halı yada salınması ehtimalını artırır.

Beləliklə də vicdanlı yanılma hallarının aradan qaldırılması məqsədilə sübutların təqdim edilməsi ilə müşayiət olunan dindirmənin predmeti digər dindirmələrdən fərqli olaraq daha məhduddur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, təqsirləndirilən şəxsə assosiativ əlaqələrin yaradılması məqsədilə sübutlar ilkin dindirmə deyil, unudulmuş halların yada salınması məqsədilə həyata keçirilən sonrakı dindirmələrdə təqdim edilməlidir.

Zənnimizcə, assosiativ əlaqələrin yaradılması məqsədilə sübutlar yalnız o zaman təqdim edilməlidir ki, vicdanlı yanılma nəticəsində verilmiş ifadələr ilə

cinayət işi materialları arasında olan ziddiyyət təqsirləndirilən şəxsin sərbəst danışıq zamanı və ona verilmiş suallarla aradan qaldırmaq mümkün olmasın. Əlbəttə, əgər sərbəst danışıq və suallar vasitəsilə ziddiyyət aradan qaldırılmışdırsa, sübutların təqdim edilməsinə ehtiyac qalmır.

İbtidai istintaq zamanı vicdanlı yanılma hallarının aradan qaldırılması üçün bir qayda olaraq maddi sübutlar təqdim edilir. AR CPM-nin 128-maddəsinə görə öz xüsusiyyətinə və əlamətinə, mənşəyinə, aşkar edildiyi yerə və vaxtına və ya üzərində hadisənin izlərinin saxlandığına görə cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən halların müəyyən edilməsinə kömək edən hər bir əşya maddi sübut hesab edilə bilər. Əşya cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı ilə maddi sübut hesab edilir. Maddi sübutlar unudulmuş hallarla birbaşa əlaqəsi olduğu halda təqdim edilməlidir. Xüsusilə də uzaq keçmişdə baş verən hadisələrlə bağlı olan assosiativ əlaqələrin aktivləşdirilməsində maddi sübutların rolu əvəz edilməzdir.

Bəzən təcrübədə bu və ya digər halın yada salması məqsədlə dindirilən şəxsə maddi sübutlar, sənədlər bilavasitə özləri yoxsa, onların baxış protokolları təqdim edilməsi məsələsi ortaya çıxır. Əlbəttə istintaq hərəkəti protokolu nə qədər mükümməl tərtib edilsə də, tədqiq edilən halı tam əks etdirə bilməz. Ona görə də, hər bir halda mümkün qədər maddi sübut, sənəd özü təqdim edilməlidir. Bundan əlavə müstəntiq maddi sübutlar birbaşa təqdim etməklə assosiativ əlaqənin canlandırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən əyanilik təmin etmiş olur.

Təqsirləndirilən şəxsin hadisə yerində dindirilməsi unudulmuş halların yada salınmasında rolu əvəz edilməzdir. Bu məkana görə assosiasiya metodudur. Əgər müstəntiq müvafiq suallar verməklə, işdə mövcud olan sübutları təqdim etməklə təqsirləndirilən şəxsdə assosiativ əlaqələrin canlandırılmasına nail olmamışdırsa, bu halda təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsini hadisə yerində həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur. Hadisə yerində aparılan dindirmə zamanı hadisə yerinin şəraiti, obyektləri təqsirləndirilən şəxsdə müəyyən assosiativ əlaqələr canlandırır və nəticədə şəxs iş üçün əhəmiyyət kəsb edən halları yada salmış olur. Hadisə yerində dindirmə təqsirləndirilən şəxsə bu və ya digər iş üçün əhəmiyyət kəsb edən halların yada salmaqla yanaşı, müstəntiq hadisə yerini mövcüd şəraitini bilavasitə qavramaqla ifadələrin dəqiqləşdirməyə və protokolda tam əks etdirməyə imkan verir.

Beləliklə də, istintaqla əməkdaşlıq edən və vicdanlı yanılma nəticəsində yalan ifadə verən təqsirləndirilən şəxsin hadisə yerində dindirilməsi: 1) iş üçün əhəmiyyət kəsb edən halların yada salmağa, assosiativ əlaqələrin canlandırmağa; 2) həm dindirilən şəxs, həm də ki, müstəntiq hadisə yerinin şəraiti bilavasitə müşahidə etməklə, ifadələrin dəqiqləşdirməyə imkan verir. Əgər hadisə yerində dindirmə gedişində ifadələrin yerində yoxlanılması, hadisə yerinə baxış, istintaq eksperimenti kimi prosessual hərəkətlərinin aparılması zərurəti yaranarsa, bu zaman göstərilmiş istintaq hərəkətləri müvafiq protokol tərtib edilməklə, ayrıca şəkildə aparılmalıdır.

Ümumiyyətlə taktiki cəhətdən hadisə yerində aparılan dindirmədən sonra ifadələrin yerində yoxlanılması, istintaq eksperimenti kimi istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, dindirmə zamanı predmetini təşkil edən məsələlər ifadələrin yerində yoxlanılması və istintaq eksperimenti gedişində yoxlanıla və daha geniş tədqiq oluna bilər. Hadisə yerində dindirmə bir qayda olaraq yol hərəkəti qaydalarının pozulması ilə bağlı cinayətlərin istintaqında geniş istifadə olunur. Lakin bəzi hallarda qəsdən adam öldürmə, quldurluq, oğurluq və s. bu kimi cinayətlərin araşdırılmasında tətbiq edilir. Hər bir halda dindirmənin hadisə yerində aparılması haqqında qərar qəbul edərkən müstəntiq konkret istintaq şəraitini nəzərə almalıdır.

Əgər dindirmə hadisə yerində aparılırsa bu barədə protokolda müvafiq qeyd daxil edilməlidir. Hadisə yerində aparılan dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsin ifadələrini bilavasitə hadisə yerində rəsmiləşdirmək, protokol tərtib etmək məqsədəuyğundur. Belə ki, bu zaman müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin ifadələrini daha tam və dəqiq protokolda əks etdirmək imkanına malik olur. Lakin dindirmənin nəticələrinin hadisə yerində rəsmiləşdirilməsinə mövcud şərait imkan verməzsə, müstəntiq protokolu iş otağında tərtib edə bilər. Belə olan halda dindirmə zamanı texniki vasitələrdən – audio və video yazan texnikadan istifadə olunmalıdır.

Təqsirləndirilən şəxsin yaddaşını canlandırmaq, ona unudulmuş faktları yada salmaq məqsədilə dindirmənin predmetinə daxil olan konkret hallar barədə təkrar dindirmə aparılması xüsusilə mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, təkrar dindirmənin məqsədi ilkin

ifadənin düzgünlüyünü yoxlamaq və ya iş üçün əhəmiyyətli olan hallara dair yeni məlumatlar əldə etməkdir.⁵² Lakin unudulmuş halların yada salmaq və vicdanlı yanılma nəticəsində yalan ifadə vermə hallarının aradan qaldırılması məqsədilə aparılan təkrar dindirmə tamamilə fərqli məqsədi vardır. Belə ki, bu zaman müstəntiq dindirmənin predmetinə daxil olan bütün hallar barədə deyil, yalnız unudulmuş və ya vicdanlı yanılmaya səbəb olan hallar barədə təkrar dindirməyə həyata keçirir. Bu üsul məhdud dairəli məsələlər barədə təkrar dindirmə adlanır. Təkrar dindirmə zamanı dindirilən şəxs bu və ya digər fakt barədə təkrar ifadə verərək ilkin dindirmə zamanı unuduğu halları yada salır və daha ətraflı məlumat vermiş olur. Bu reminissensiya nəticəsində baş verir. Reminissensiya latın sözü olub, mənası yada salmaq, xatırlamaq deməkdir.⁵³ Reminissensiya dedikdə, müvəqqəti unudulmuş halın təkrar reproduksiyası zamanı daha dolğun tam yada salma deməkdir. Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, təxminən təkrar ifadə vermək hallarının 40% ilkin dindirmədən fərqli olaraq daha ətraflı və dəqiq məlumat özündə əks etdirirlər.⁵⁴

§3. Münaqişəli şəraitdə təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi taktikası.

AR CPM-nin 233.10-cu maddəsinə görə dindirmənin əvvəlində müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin ona elan edilmiş ittiham üzrə özünü təqsirli bilib-bilmədiyini aydınlaşdırmalıdır. Təqsirləndirilən şəxsin

⁵² Яблоков Н. П. Криминалистика. М., 1995, с. 234.

⁵³ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 8-ci cild. Bakı, 1984. s.112.

⁵⁴ Белкин Р.С. Криминалистика. М., 2003. с. 610.

cavabı müstəntiqə dindirmənin şəraitinin – münaqişəli və ya münaqişəsiz olacağını müəyyən etməyə imkan verir. Əgər təqsirləndirilən şəxs elan edilmiş ittihamla özünü təqsirli hesab etməyərək yalan ifadə verirsə və ya ifadə verməkdən imtina edirsə, bu dindirmənin münaqişəli xarakter daşdığı barədə xəbər verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dindirmənin münaqişəli və ya münaqişəsiz bölgüsü şərti xarakter daşıyır. Bəzən təcrübədə təqsirləndirilən şəxsin dindirməsi həm münaqişəli həm də ki, münaqişəsiz şəraitdə aparılır. Belə ki, təqsirləndirilən şəxs cinayətin bir epizodu barədə düzgün ifadə verir, digər epizodları barədə yalan məlumat verir və yaxud ifadə verməkdən imtina edir. Belə olan hallarda müstəntiq həm, münaqişəli həm də ki, münaqişəsiz şəraitdə aparılan dindirmələr üçün nəzərdə tutulmuş taktiki üsullardan istifadə etməli olur.

Bildiyimiz kimi, təqsirləndirilən şəxs prosesin digər iştirakçılarından cinayət hadisə barədə daha çox məlumata malik olur. Bir qayda olaraq təqsirləndirilən şəxs cinayət işi üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində maralı olmur. Məhz buna görə də təqsirləndirilən şəxs dindirmə zamanı cinayət hadisəsi barədə təhrif olunmuş ifadələr verir və ya ifadə verməkdən imtina edir. Təqsirləndirilən şəxsin belə davranışı da dindirmədə münaqişəli şəraitin yaradılması səbəb olur. Münaqişəli şəraitli dindirmə zamanı müstəntiqin əsas vəzifəsi təqsirləndirilən şəxsi onun tutduğu mövqeyinin yalnız olduğunu inandırmaq, yalan ifadə vermə hallarını ifşa etmək və obyektiv həqiqəti əks etdirən məlumatları əldə etməkdir.

Münaqişəli şəraitli dindirmə zamanı müstəntiq mümkün qədər təqsirləndirilən şəxsdən obyektiv

həqiqəti əks etdirən etiraf ifadələri əldə etməyə çalışmalıdır. Düzdür təqsirləndirilən şəxsin ifadələri digər sübut növlərindən heç bir hüquqi üstünlüyə malik deyil. AR CPM-nin 126.5.1-ci maddəsinə görə isə təqsirləndirilən şəxsin cinayət törətməkdə öz təqsirini etiraf etməsi yalnız iş üzrə bütün sübutların məcmusu ilə təsdiq edildiyi halda ona qarşı ittihamın əsası kimi qəbul edilə bilər. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, təqsirləndirilən şəxsin ifadələri cinayət işi üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Təqsirləndirilən şəxs cinayətin törədilməsində təqsirini etiraf edib, düzgün ifadələr verməklə istintaqa məlum olmayan yeni faktlar, hallar barədə müstəntiqi xəbər etmiş olacaqdır. Nəhayət təqsirləndirilən şəxsin cinayət törətməkdə təqsirini etiraf etməsi onun islah olunması yenidən tərbiyələndirilməsi istiqamətində atılmış ilk addım olacaqdır.

Münaqişəli şəaitli dindirmə zamanı müstəntiq mütləq təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə vermə, ifadə verməkdən imtinanın motivlərini aydınlaşdırmalıdır. Belə motivlər kimi aşağıdakıları göstərmək olar: cinayət məsuliyyətindən yayınmaq; qohumluq, yoldaşlıq borcunun düzgün dərk edilməməsi nəticəsində cinayətin digər iştirakçılarını məsuliyyətdən yayındırmaq və ya məsuliyyətini yüngülləşdirmək; qisas almaq hissi; azadlıqda olan cinayətin digər iştirakçıları tərəfindən ondan qisas alınacağından qorxmaq; öz həyatının intim tərəfinin aşkar olunması qorxusu; törətdiyi əmələ görə vicdan əzabı, qorxaqlıq, müstəntiqə olan antipatiya hissi və s. Müstəntiq ilk növbədə bu motivləri aşkar etməli və mümkün qədər onları aradan qaldırmağa çalışmalıdır.

R. S. Belkin münaqişəli şəraitdə aparılan dindirmə zamanı istifadə olunan taktiki üsulları 3 qrupa bölür: 1) emosional təsir; 2) məntiqi təsir; 3) taktiki kombinasiyalar.⁵⁵ Lakin bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Belə ki, bir taktiki üsul bir şəraitdə təqsirləndirilən şəxsə emosional təsir etdiyi halda, digər şəraitdə isə məntiqi təsir etmiş olur. Məs: sübutların təqdim edilməsi taktiki üsul həm məntiqi təsiri kimi, həm də taktiki kombinasiyanın tərkib elementi kimi çıxış edir. Məhz bu səbəbdən də zənimcə, Belkinin taktiki üsulların bağlı təsnifatı məqbul sayıla bilməz.

Münaqişəli şəraitli dindirmə zamanı taktiki kombinasiyalar xüsusilə mühüm rol oynayır. Taktiki kombinasiyalar dedikdə, dindirilən şəxs tərəfindən mövcud istintaq şəraitini düzgün qiymətləndirilməməsi nəticəsində öz iradəsi əleyhinə doğru ifadə verməsinə yönəlmiş üsullar başa düşülür.⁵⁶ Taktiki kombinasiya bəzən “psixoloji tələ”, “ istintaq hiyləsi” adlandırılırlar. Taktiki kombinasiya dindirilən şəxsin aldadılması kimi qiymətləndirilməməlidir. Dindirilən şəxsin aldatma – ona yalan məlumat vermə və ya həqiqəti təhrif edilmiş şəkildə təqdim edilməsi deməkdir. Taktiki kombinasiya isə dindirilən şəxs tərəfindən həm düzgün, həm də ki, yalnız başa düşülə bilən həqiqi faktlar əsasında yaradılmış şəraitdir.

Dindirmə zamanı istifadə olunan sadə taktiki kombinasiyalar 3 növə bölünür: refleksiv, yoxlama və təmniedici. Dindirmə zamanı əsasən refleksiv taktiki kombinasiyalar tətbiq olunur. Refleksiv kombinasiyaların əsas məqsədi düzgün ifadələr əldə

⁵⁵ Белкин Р.С. Криминалистика. М., 2003. с. 616.

⁵⁶ Филиппов А.Г. Криминалистика, 3-е изд., М., 2004, с. 248.

etmək, dindirilən şəxsdə müstəntiqin işin bu və ya digər halları barədə xəbər olub-olmaması təsəvvürü yaratmaq təşkil edir. Təminedicilik kombinasiyaları isə dindirmə faktını gizli saxlamaq, təqsirləndirilən şəxsə unudulmuş halları yada salmağa xidmət edir. Yoxlayıcı kombinasiyalar vasitəsilə isə təqsirləndirilən şəxsin ifadələri yoxlanılır və qiymətləndirilir. Taktiki kombinasiyaların məzmununu ayrı-ayrı taktiki üsullar təşkil edir. Taktiki üsul isə müstəntiqin konkret halda rəşional və səmərəli davranış üsuludur. Taktiki üsullar cinayət-prosessual qanunvericiliyə, habelə mənəvi prinsiplərə uyğun olmalıdır. Bu baxımdan dindirilən şəxsin şərəf və ləyaqətini alçaldılmasına ilə bağılı olan taktiki üsullardan istifadə etmək, habelə fiziki, yaxud mənəvi zor tətbiq olunması yolverilməzdir. Münaqişəli şəraitdə təqsirləndirilən şəxsin dindirməsi zamanı aşığıdakı taktiki üsullardan ibarət olan kombinasiyalar istifadə olunur.

Söhbət – Münaqişəli şəraitli dindirməni müstəntiq təqsirləndirilən şəxslə kənar bir mövzə haqqında söhbət etməklə başlamalıdır. Söhbət müstəntiqə təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqənin yaradılmasına və onun haqqında əlavə məlumatlara əldə etməyə imkan verir. Söhbət gedişində müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin dünyagörüşü, maraqları, zehni inkişafı, əhvalı, dindirməyə hazırlıq səviyyəsi ilə tanış olur. Söhbət zamanı müstəntiqə təqsirləndirilən şəxsə müəyyən psixoloji təsir etmiş olur. O, təqsirləndirilən şəxsə özə haqqında müsbət rəy formalaşdırır. Müstəntiq bununla təqsirləndirilən şəxsə onu nümayiş etdirmiş olur ki, dindirmənin əsas məqsədi onun məsulliyəti ağırlaşdıran, ittihamədən məlumatlar əldə etmək deyil, obyektiv həqiqəti müəyyən etməkdir.

Bildiyimiz kimi, dindirmə prosesual ünsiyyət formasıdır. Burada tərəflərin qeyri-bərabərliyi əsas şərtidir. Başqa sözlə, müstəntiq dindirmə zamanı hakim, dominant mövqeyə malikdir. Lakin əgər müstəntiq söhbət taktiki üsulu müəyyən edirsə, bu zaman o, öz dominant mövqeyindən qismən imtina etməlidir. Dindirmə zamanı müstəntiq özünü təqsirləndirilən şəxsə dövlət hakimiyyət nümayəndəsi kimi deyil, etibarlı, özgənin dərini, acısını başa düşən şəxs kimi göstərməlidir. Lakin burada da müəyyən şərtlər vardır. Təqsirləndirilən şəxslə söhbət edərkən müstəntiq jarqon, əxlaqsız ifadələrdən uzaq olmalı, onlar arasında olan təcəçilik münasibətlərini qoruyub saxlamalıdır.

Bir qayda olaraq söhbətin mövzusu dindirmə predmeti ilə əlaqəli olmadığından o, protokollaşdırılmır. Lakin əgər söhbət gedişində təqsirləndirilən şəxs cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən bu və ya digər hallar barədə məlumat verərsə, müstəntiq dindirməyə başlamalı və onun dediklərini protokola daxil etməlidir.

Sübutların təqdim edilməsi – Yalan ifadə verən təqsirləndirilən şəxsin ifşa edilməsində işdə mövcud olan, mötəbər sübutların təqdim edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu taktiki üsul təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə vermə hallarının ifşa etmək və onu düzgün məlumat verməyə məcbur etmək məqsədi güdür. Sübutlar təqsirləndirilən şəxsə elan etməzdən əvvəl onların həqiqiliyi yoxlanılmalı və təqsirləndirilən şəxsin bu sübutlara necə münasibət göstərəcəyi, öz ifadəsilə ilə həmin sübutlar arasındakı ziddiyyəti nə ilə izah edə biləcəyi nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə bu sübutlarla təqsirləndirilən şəxsin ifadəsinin yalan

olduğunu üzə çıxarmaq mümkün deyildir. Təqdim olunan sübutlar təqsirləndirilən şəxsdə müstəntiq işin hallarından tam xəbərdar olması barədə fikir yaratmalıdır. Ona görə də elə sübutlar elan edilməlidir ki, onlar təqsirləndirilən şəxs üçün tam gözlənilməz olsun.

V.K.Smilqaytis müstəntiqlər arasında aparılmış sorğunun nəticələrinə əsaslanaraq göstərir ki, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsində ekspert rəyləri, maddi sübutlar, video və audio çəkilişlər təqdim etməklə digər sübut növlərindən fərqli olaraq daha səmərəli nəticələr əldə etmək olar.⁵⁷

Dindirmə zamanı sübutlar müxtəlif üsullar təqdim edilə bilər. Kriminalistik ədəbiyyatlarda əsasən sübutların təqdim edilməsinin 3 üsulunu qeyd edirlər:

- ifşaedici təsirini artan istiqamət üzrə sübutların təqdim edilməsi;
- dindirmənin ilk mərhələsində ən kəsərli sübutun təqdim edilməsi;
- bir dəfəyə bütün sübutların təqdim edilməsi.

K. Q. Sarıcalinskaya isə sübutları təqsirləndirilən şəxsə iki qaydada elan olunduğu göstərir: 1) sübut tamamilə; 2) sübut epizodlarla.⁵⁸ Hər bir halda sübutların elan etmə üsulu konkret şəraiddən və təqsirləndirilən şəxsin xüsusiyyətlərindən aslı olaraq müəyyən edilməlidir. Ümumiyyətlə təqsirləndirilən şəxsin ifşa etmək üçün sübutları epizodlarla elan olunması daha məqsəduyğundur. Ona görə ki, sübut təqsirləndirilən şəxsə tam məlum olduqda o, ifadəsinin sonrakı istiqamətini özü üçün əlverişli şəkildə tənzim

⁵⁷ Смилгайтис В.К. Тактика предъявления доказательств при допросе обвиняемого. Л., ЛГУ, 1979, s. 13.

⁵⁸ Sarıcalinskaya K. Q. və b. İstintaq taktikası. Bakı, 1991, s. 135.

edə bilər. Bu da çox zaman yalan ifadənin ifşa edilməsini çətinləşdirir.

Dindirmə zamanı bir dəfəyə bütün sübutların təqdim edilməsi ilə bağlı aşağıdakı halı misal göstərmək olar: Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 180.2.1, 180.2.2 və 180.2.4 maddələri ilə ittiham olunan təqsirləndirilən şəxs Abbasov ilkin dindirmə zamanı özünü təqsirli bilməmişdir. O, öz ifadələrində zərərçəkmiş İbrahimova heç bir xəsarət yetirmədiyini və zərərçəkmişdən «Nokia» markalı mobil telefonunun təqsirləndirilən şəxslər Bayramov və Mustafayev tərəfindən götürüldüyünü bildirmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər təqsirləndirilən şəxslər Bayramov və Mustafayev ilkin dindirmə zamanı elan olunmuş ittihamla özlərini tam təqsirli bilmişlər və bu barədə onlar ifadələr alınmışdır. Həm zərərçəkmiş şəxs İbrahimova, həm də təqsirləndirilən şəxslər Bayramov və Mustafayev də öz ifadələrində göstərmişlər ki, hadisə zamanı təqsirləndirilən şəxs Abbasov zərərçəkmişə xəsarət yetirərək, ondan mobil telefonu götürmüşdür. Belə olan halda müstəntiq təqsirləndirilən şəxs Abbasova növbəti dindirmədə zərərçəkmiş İbrahimova, təqsirləndirilən şəxslər Bayramov və Mustafayevin ifadələrini ona bildirmiş və bu barədə nə deyə biləcəyi sualı vermişdir. Təqsirləndirilən şəxs Abbasov ilk öncə yenə də etiraz etsə də, bir neçə dəqiqədən sonra təqsirini etiraf etmişdir.⁵⁹

Müstəntiq sübutları təqdim edərkən müəyyən şərtlərə əməl etməlidir: 1) yalnız hər tərəfli yoxlanılmış və təkzibedilməz sübutlar təqdim edilməlidir; 2)

⁵⁹ Suraxanı RPİ-nin istintaq materiallarından.

sübutlar müvafiq vaxtda və şəraitdə təqdim edilməlidir. Bu zaman müstəntiq tələsməməli və sübutların təqdim edilməsi üçün optimal vaxt müəyyənləşdirməlidir; 3) müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin təqdim ediləcək sübutlara münasibəti müəyyən etməyə çalışmalıdır. Məs: təqsirləndirilən şəxsə şahid ifadələri elan olunmazdan əvvəl onun şahidə münasibətini aydınlaşdırmaq zəruridir. Əgər təqsirləndirilən şəxs şahidlə yaxın münasibətdə olduğunu təsdiq etsə, onda şahidin ittihamedici ifadəsini aralarındakı pis münasibətlə izah etmək imkanından məhrum olur; 4) sübutlar təqdim edildikdən sonra müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə onların əhəmiyyətini, mahiyyətini izah etməlidir.⁶⁰

Təqsirləndirilən şəxsin müsbət mənəvi keyfiyyətlərindən istifadə olunması – Bir qrup təqsirləndirilən şəxslər yalan ifadə verərkən başa düşürlər ki, onlar heç də təqdirəlayiq davranış nümayiş etdirmirlər və yalan ifadə verməklə həyat prinsipləri, yüksək mənəvi keyfiyyətləri qarşı çıxmış olurlar, özləri haqqında mənfi rəy formalaşdırırlar. Adətən belə şəxslər ilk dəfə cinayət törətmiş ziyalı şəxslər olur. Bu zaman müstəntiq belə şəxlərə irad tutmaq, tənqid etmək deyil, onlara müsbət mənəvi keyfiyyətlərini, cəmiyyət arasında nüfuzunu, onun əldə etdiyi nailiyyətlər xatırlatmağı təklif etməlidir. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə onun yüksək mənəvi keyfiyyətləri, nailiyyətləri ilə yalan ifadə vermə faktını müqayisə etməklə onun yalnız mövqe tutduğunu inandırmalıdır.

⁶⁰ Порубов Н.И. Тактика допроса на предварительном следствии.

М., 1998.

Bəzi hallarda təqsirləndirilən şəxslər maraqlı şəxslərin qisas, intiqam alınacağından qorxaraq yalan ifadə verirlər. Belə olan halda müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə olan qorxu hissini aradan qaldırmalı və müvafiq təhlükəsizlik tədbirləri görməlidir.

Gözləmə - İstintaq təcrübəsi göstərir ki, bir qrup təqsirləndirilən şəxslər heç bir sıxıntı, tərəddüd hissi keçirmədən yalan ifadə verdiyi halda, digər qrup təqsirləndirilən şəxslər isə əksinə yalan ifadə verərkən daxili iztirablar keçirir, belə davranışının səmərəliliyinə şübhə ilə yanaşırlar. Əksər hallarda belə iztirablar, şübhələr, tərəddüd hissləri sonda təqsirləndirilən şəxsin tutduğu mövqeyindən imtina etməsi ilə nəticələnir. Belə qrup təqsirləndirilən şəxslər başa düşürlər ki, onun ifadələrinin həqiqətə uyğun olmadığı aşkar oluna bilər və bu da cəzanın təyin olunmasında nəzərə alın bilər.

Gözləmə taktiki üsulu məhz təqsirləndirilən şəxsin tərəddüd hissələrinə, şübhələrinə əsaslanır. Təqsirləndirilən şəxs yalan ifadə verərkən müstəntiq ona bildirməlidir ki, istintaq onun söylədiklərinin həqiqətə uyğun olmadığını təsdiq edən kifayət qədər sübutlara malikdir. Müəyyən sübutlar, dəlillər gətirdikdən sonra müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə verilmiş sualları yenidən cavablandırmağı xahiş edir. Daha sonra müstəntiq dindirmədə müəyyən fasilə etməlidir ki, təqsirləndirilən şəxs müəyyən qərar qəbul etsin. Fasilə zamanı müstəntiq təqsirləndirilən şəxs otaqda tək buraxmalıdır. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə verməyinin əhəmiyyətsizliyini nümayiş etdirir və ona yeni bir şans verir.

Gözlənilməz sual – Təqsirləndirilən şəxs yalan ifadə verən zaman müstəntiq ona gözlənilməz sual verməlidir. Əksər hallarda təqsirləndirilən şəxs üçün sual gözlənilməz olur və bu zaman ona aydın olur ki, müstəntiqə hər şey məlumdur. Lakin əgər təqsirləndirilən şəxs verilmiş suala cavablandırmadıqda, müstəntiq bu sualı hansı məqsədlə və nəyə əsaslanıb verdiyini ona bildirməlidir. Lakin verilən sual müstəntiqin intuisiyasına deyil, müəyyən əməliyyat-axtarış məlumatlarına, mötəbər subutlara əsaslanmalıdır. Əks halda müstəntiq çıxılmaz vəziyyətə düşə bilər.

Təqsirləndirilən şəxsdə müstəntiqin hər şeydən xəbərdar olması təsəvvürü yaratmaq. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsdə hər şeydən xəbərdar olması təsəvvürünü yaratmaqla ondan düzgün ifadələr əldə edə bilər. Bu zaman müstəntiq dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxsə əsas faktla əlaqəsi olan ikinci dərəcəli halların barədə məlumatlandırır. Təqsirləndirilən şəxs cinayət hadisəsilə ilə bağlı incəliklərin belə müstəntiqə məlum olduğunu gördükdə, yalan danışmağın mənasızlığını dərk edərək doğru ifadə vermiş olur. Məs: müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə onun avtobioqrafiyası haqqında ətraflı məlumat verməklə necə hazırlıqlı olduğunu nümayiş etdirmiş olacaqdır.

Müstəntiqin təqsirləndirilən şəxsdən işin bu və ya digər halı haqqında xəbərdar olduğunun gizlədilməsi. Təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə vermə halarının ifşa edilməsində bu taktiki üsul mühüm rol oynayır. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dindirmənin əvvəlində müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə bu və ya digər hal barədə məlumata malik olduğu

xəbərdar etmir və bu zaman təqsirləndirilən şəxs müstəntiqin “məlumatsızlığından” istifadə edərək yalan ifadə verir. Müstəntiq də öznövbəsində təqsirləndirilən şəxsdən hansı faktlara əsaslanıb belə ifadə verdiyini aydınlaşdırmalıdır. Təqsirləndirilən şəxs həmin faktları göstərdikdən sonra müstəntiq işdə olan sübutları təqdim edir və şəxs yalan ifadə verəməyin əhəmiyyətsiz olduğunu başa düşmüş olur. Bununla əlaqədar olaraq təcrübədən bir misal gətirmək olar: Torpaq mübahisə nəticəsində vətəndaş Aliyeva qonşusu Əliyevanı döymüşdür. Müstəntiq faktla bağlı Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcələsinin 132-ci maddəsilə cinayət işinin başlanılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Daha sonra zərərçəkmiş Əliyevanın və şahidlərin ifadələri, məhkəmə tibbi ekspertizasının rəyi əsasında müstəntiq Aliyevanın təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi haqqında qəbul edərək, ona göstərilmiş maddə üzrə ittiham elan etmişdir. İlkin dindirmə zamanı Aliyeva elan olunmuş ittiham üzrə özünü təqsirli bilməmiş və zərərçəkmiş Əliyeva döymədiyini göstərmişdir. O, öz ifadələrində əksinə zərərçəkmiş Əliyevanın onu təhqir edərək xəsarətlər yetirdiyini və bu faktı qonşuların təsdiq etdiklərini bildirmişdir. Bu zaman müstəntiq hadisə zamanı kimlərin hansı qonşuların şahid olduğunu sualı vermiş və təqsirləndirilən şəxs qonşuları İsrailova və Mehdiyevanın adlarını çəkmişdir. Təqsirləndirilən şəxs Aliyeva adları çəkdiyi qonşuların mübahisə zamanı həyətdə olduqlarını və zərərçəkmiş Əliyeva tərəfindən onun döyülməsinin qarşısının aldıklarını göstərmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəntiq artıq şahid qismində İsrailovanı və Mehdiyevanı dindirmiş və onlar da öz ifadələrində göstərmişlər ki, məhz Aliyeva

zərərərçəkmiş Əliyevanı müxtəlif xəsarətlər yetirmişdir. Bu zaman müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə adları çəkdiyi qonşulara necə münasibət bəslədiyi barədə sual vermişdir. Təqsirləndirilən şəxs Alıyeva İsrailova və Mehdiyeva ilə uzunmüddət səmimi qonşuluq münasibətləri vardır və onların vicdanlı şəxslər olduğunu söyləmişdir. Bu zaman müstəntiq İsrailova və Mehdiyeva ifadələrini təqsirləndirilən şəxs Alıyevaya təqdim etdi. Alıyeva ilk öncə qonşularının ifadələrinin yalan olduğunu və onların da zərərərçəkmiş şəxs kimi onun həyətində gözü olduğunu bildirmişdir. Müstəntiq bir az əvvəl qonşularının vicdanlı şəxs olduqlarını söylədiyini Alıyevaya xatırlatdıqca isə o, bir müddət susmuş daha sonra təqsirini etiraf etmişdir.⁶¹

Dolayı dindirmə. Əgər müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin konkret hal barədə yalan ifadələr verəciyini əmindirsə bu zaman o, dolayı dindirmə həyata keçirməlidir. Dolayı dindirmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təqsirləndirilən şəxs başqa halların müəyyən edilməsi istiqamətində dindirilir, bu zaman ondan istintaq əhəmiyyət kəsb edən hal barədə məlumat dolayı yolla əldə olunur.

Sürətli tərzdə dindirmə. Dindirmə gedişində yalan ifadə verən təqsirləndirilən şəxslər adətən müstəntiqin suallarına əvvəllər verdiyi ifadələrlə uyğunsuzluq, ziddiyyət yaratmayan cavablar verməyə çalışırlar. Buna görə də suallara cavab verərkən təqsirləndirilən şəxs nə müəyyən qədər düşünür, cavablarını hərtərəfli hazırlayır. Belə olan təqdirdə müstəntiq dindirməni sürətli tərzdə aparmalıdır. Müstəntiq dindirməni sürətləndirməklə təşəbbüskarlığı

⁶¹ Nərimanov RPI-nin istintaq təcrübəsindən.

ələ alır, təqsirləndirilən şəxsə cavabları düşünməyə, hazırlamağa imkan vermir. Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə çoxsaylı sübutlar təqdim etməklə, suallar verməklə təqsirləndirilən şəxsi çıxılmaz vəziyyətə salaraq yalan ifadə vermənin qarşısını almış olur. Bu zaman təqsirləndirilən şəxs münasib cavab hazırlaya bilmir. Sürətli tərzdə dindirmə gedişində bir qayda olaraq əvvəlki ifadələri ilə ziddiyyət təşkil edən məlumatlar verir.

Təkrar dindirmə - Yalan ifadə verən təqsirləndirilən şəxsin ifşa edilməsində təkrar dindirmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təqsirləndirən şəxs əksər hallarda verdiyi yalan məlumatları tam yadda saxlaya bilmir. Təkrar dindirmə zamanı təqsirləndirilən şəxs bu və ya digər faktları unudur və yaxud ilkin ifadələrindən fərqli şəkildə məlumat verir. Yalan ifadə verən təqsirləndirilən şəxsi təkrar dindirməklə müstəntiq ilkin ifadələrlə ziddiyyət təşkil edən halların dairəsini müəyyənləşdirir, ifadələrin həqiqilliyi aydınlaşdırır və nəhayət dindirilən şəxsi ifadələri olan ziddiyyətləri aşkar etməklə ifşa etmiş olur.

Ətalət. Əgər təqsirləndirilən şəxs dindirmə zamanı cinayət təqibi üçün əhəmiyyətli olan bu və ya digər halı gizlətməyə çalışırsa, bu zaman bu taktiki üsuldən istifadə edilməlidir. Bu üsul psixologiyada ətalət qanununa əsaslanır. Bu zaman müstəntiq təqsirləndirilən şəxslə kənar mövzu haqda söhbət, müzakirə aparır. Söhbət, müzakirə sakit və bərabər tonda həyata keçirilməlidir. Daha sonra müstəntiq söhbəti təqsirləndirilən şəxs hiss etmədən əhəmiyyətli olan hallara yönəlməlidir. Belə olan halda təqsirləndirilən şəxs qeyri-ixtiyari olaraq cinayət təqibi

üçün əhəmiyyət kəsb edən hallar barədə məlumat vermiş olacaqdır.

İstintaqın imkanlarının nümayiş etdirilməsi üsulu. Bu üsuldən istifadə etməklə müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə onun ifadələrindən aslı olmayaraq cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən halların istintaqın öz imkanları vasitəsilə müəyyən edə biləcəyini bildirmiş olur. Bu taktiki üsulun iki növü vardır. Bir halda müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə onu ifşa edə bilən sübutları müxtəlif istintaq hərəkətləri vasitəsilə əldə olunacağını bildirir. Digər halda isə təqsirləndirilən şəxsə müasir elmin imkanları nümayiş edilir.

Əgər təqsirləndirilən şəxsin konkret cinayətdə təqsiri sübuta yetirilmişdir, lakin üstü açılmamış digər oxşar cinayətlərin də bu şəxs tərəfindən törədilməsinə əsaslı şübhələr varsa, müstəntiq bu taktiki üsuldən istifadə etməlidir.

Bəzi hallarda bu və ya digər səbəblərdən təqsirləndirilən şəxs yalandan təqsirini etiraf edir və bu barədə ifadələr vermiş olur. Əgər təqsirləndirilən şəxs elan olunmuş ittihamla özünü tam təqsirli bilirə, müstəntiq onu işi üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün hallar barədə dindirməli və bu etirafın düzgünlüyünü yoxlamalıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CPM-nin 126.5.1 maddəsinə görə, təqsirləndirilən şəxsin cinayət törətməkdə öz təqsirini etiraf etməsi yalnız iş üzrə bütün sübutların məcmusu ilə təsdiq edildiyi halda ona qarşı ittihamın əsası kimi qəbul edilə bilər. İstintaq təcrübəsi göstərir ki, bir çox hallarda təqsirləndirilən şəxs ona yaxın şəxsləri cinayət məsuliyyətindən uzaqlaşdırmaq məqsədilə; onu nüfuzdan salan məlumatın aşkar olunması qorxusu altında; marağı

olan şəxslərdən mükafat almaq arzusu ilə; daha ağır cinayətdə ifşa olunmamaqdan ötrü və s. səbəblərdən cinayətin onun tərəfindən edilməsini yalandan etiraf edir. Məhz bu səbəbdən müstəntiq:

1) təqsirləndirilən şəxsi ətraflı dindirməli və onun verdiyi məlumatların hansı faktlara əsaslandığını dəqiqləşdirməli 2) təqsirləndirilən şəxsi, yalnız cinayət törətmiş şəxsə məlum olan faktlar barəsində dindirməli 3) təqsirləndirilən şəxsin ifadələrini yoxlamaq məqsədilə digər istintaq hərəkətləri aparmalıdır.

Bəzən təcrübədə təqsirləndirilən şəxs yalandan öz təqsirini etiraf edir. Təqsirini etiraf etmiş təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi əsas taktiki üsullarından biri onun ifadələrinin dəqiqləşdirilməsidir. Bu üsul təqsirləndirilən şəxsin cinayət hadisəsilə əlaqədar hərəkətlərinin ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verir. Dindirmənin belə taktiki üsulla aparılması iş üçün əhəmiyyət kəsb edə bilən bütün faktların aydınlaşdırılmasına, habelə yalan ifadə vermə hallarının ifşa edilməsinə imkan verir. Məhz ifadələrin dəqiqləşdirilməsi vasitəsilə müstəntiq cinayətin iştirakçılarını müəyyənləşdirir, cinayətin predmetinin olduğu yeri aydınlaşdırır, habelə təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinin həqiqiliyini təsdiq edə bilən yeni sübutlar əldə edə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz belə üsulla aparılan dindirmə təqsirləndirilən şəxsi gələcəkdə öz ifadələrindən imtina etmə hallarını əhəmiyyətsiz edir.

Təqsirini boynuna almış təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin digər taktiki üsulu onu ifadə verdiyi hallar barədə təkrar dindirmədir. Əgər təqsirləndirilən şəxs təkrar dindirmə zamanı əvvəlki ifadələri ilə ziddiyyət təşkil edən məlumat verirsə, bu onun yalan etiraf etdiyini dəlilət edir. Bir qayda olaraq təkrar

dindirmə zamanı yalan etiraf etmiş təqsirləndirilən şəxs törətdiyi əməli deyil, müstəntiqə verdiyi ilkin ifadələrini yada salmağa çalışır.

NƏTİJƏ

Beləliklə də, ibtidai istintaq mərhələsində təqsirləndirilən şəxsin dindirilmə taktikası ilə bağlı aşağıdakı əsas müddəaları göstərmək olar:

- Jinayətin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılmasında, iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təqsirləndirilən şəxs jinayət hadisəsi barədə prosesin digər iştirakçılarından daha çox məlumata malik olduğundan onun ifadələri müstəntiq digər sübut növləri ilə müəyyən edilməsi mümkün olmayan halların aydınlaşdırmağa imkan verir. Məhz dindirmə zamanı müstəntiq təqsirləndirilən şəxsin elan edilmiş ittihamla özünü təqsirli bilib-bilmədiyini müəyyənləşdirir.

- Müstəntiq təqsirləndirilən şəxsi dindirməklə iş üçün əhəmiyyətli olan hallar barədə məlumatlar əldə etməklə yanaşı, təqsirləndirilən şəxsin ifadə vermək hüququnu təmin etmiş olur.

- Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin özünəməxsus prosessual qaydası və taktiki üsulları vardır. Təqsirləndirilən şəxsin işin nəticəsində maraqlı olması, habelə yalan ifadə verməyə və ya ifadə verməkdən imtina etməyə görə jinayət məsuliyyəti daşımaması onun dindirilməsinin taktikasına təsir edən əsas amillərdəndir.

- Dindirmə zamanı müsbət nəticələrin əldə olunması üçün müstəntiq təqsirləndirilən şəxslə psixoloji əlaqə yaratmalı və qanunverijiliyin tələblərinə zidd olmayan psixoloji təsir etmə üsullarından istifadə etməlidir. Buna görə də müstəntiq psixologiya və pedaqogika sahəsində müəyyən biliklər malik olmalıdır.

- Dindirmənin müvəffəqiyyətlə aparılması üçün müstəntiq müəyyən hazırlıq hərəkətləri həyata

keçirməlidir. Hazırlıq hərəkətləri düzgün ifadələrin əldə olunmasına zəmin yaradır.

- Təqsirləndirilən şəxsin dindirilmə taktikası dindirmə şəraitindən – münaqişəsiz və ya münaqişəli olmasında aslı olaraq müəyyən edilir.

- Münaqişəsiz şəraitdə təqsirləndirilən şəxsin dindirilmə taktikası onun iş üçün əhəmiyyət kəsb edən faktları yada salmağa və vicdanlı yanılma hallarının aradan qaldırılmağa yönəlmişdir.

- Münaqişəli şəraitdə təqsirləndirilən şəxsin dindirilmə taktikasının əsas məqsədi yalan ifadə verən, habelə ifadə verməkdən imtina edən təqsirləndirilən şəxslərin yalnız mövqedə olduqlarını nümayiş etdirmək və onlardan obyektiv həqiqəti əks etdirən məlumatlar əldə etməkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Mövsümov C.H. Azərbaycan SSR Cinayət prosesi. Bakı, 1980.
2. Mövsümov C.H. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. 1-cild (Ümumi hissə) və 2-ci cild (Xüsusi hissə). Bakı, 2003.
3. Kriminalistika (albom-sxem). Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası. Bakı. 1999.
4. Sarıcalinskaya K.Q. və b. İstintaq taktikası , Bakı, 1991.
5. Sarıcalinskaya K.Q. Kriminalistika. Bakı, 1999
6. Səməndərov F.Y. , Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, 2002.
7. Səməndərov F.Y. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, 2005.
8. Abdullaev M.İ., Porubov N.İ., Rəqimov İ.M., Suleymanov D.İ. Taktika doprosa obvinəemoqo v konfliktniy situaüii. Uçebnoe posobie. Baku. 1993.
9. Belkin R.S. Kriminalistika. M., 2003.
10. Vasilğev A.N. Taktika doprosa obvinəemıx po delam o xihenıax soü. sobstvennosti. Sb.: «Sovetskae kriminalistika na slujbe sledstviə», vip. 5. M.
11. Dulov A.V. Sudebnae psixoloqiə. Minsk, 1975.
12. Dulov A.V., Nesterenko P.D. Taktika sledstvennix deystviy. Minsk, 1971.
13. Karneeva L.M., Ordınskiy S.S., Rozenblit S.Ə. Taktika doprosa na predvaritelğnom sledstvii. M., 1958.

14. Konovalova V.E. O psixoloqiçeskom vozdeystvii pri rassledovanii prestupleniy. Sb.: «Voprosi sudebnoy gkspertizı». M., 1971.
15. Obhae psixoloqiæ. M., 1970.
16. Mixaylov A.İ., Soe-Serko L.A., Solovğev A.B. Nauçnae orqanizaüie truda sledovatele. M., 1974.
17. Pariqin B.D. Osnovi soüialğnoy psixoloqiçeskoj teorii. M., 1971.
18. Petrovskiy A.V. Ot postupka k xarakteru. M., 1963.
19. Piterüev S.K., Stepanov A.A. Taktika doprosa na predvaritelğnom sledstvii i v sude. Sankt-Peterburq, 2001.
20. Piz A. Əzik telodvijenie. Kak çitatğ mısli druqix lödey po ix jestam. Novqorod, 1992.
21. Porubov N. İ. Dopros v sovetskom uqolovnom sudoproizvodstve. Minsk, 1973.
22. Porubov N.İ. Taktika doprosa na predvaritelğnom sledstvii. M., 1998.
23. Ratinov A.R. Sudebnae psixoloqiæ dlæ sledovatelej. Uçebnoe posobie. M., 1967.
24. Selivanov N. Kriterii dopustimosti primeneniæ taktiçeskix priemov pri rassledovanii. Zakonnostğ M., 1994, №3.
25. Selivanov N.A. Vehestvennie dokazatelğstva. M., 1971.
26. Соловьёв А.Б. Процессуальные, психологические и тактические основы допроса на предварительном следствии. М., 2002.
27. Соловьёв А. Б. Очная ставка на предварительном следствии. М., 1970.

- 28.** Смилгайтис В.К. Тактика предъявления доказательств при допросе обвиняемого. Л., ЛГУ, 1979.
- 29.** Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Т. 1, М., 1968.
- 30.** Ухтомский А.А. Доминанта. М. - Л., 1966.
- 31.** Филиппов А.Г. Криминалистика, 3-е изд., М., 2004.
- 32.** Цомартов В.Н. Тактические приемы допроса и пределы их допустимости. канд. дисс. М., 1977.
- 33.** Шепелева И.П. Психология следственных действий. М., 1998.
- 34.** Шурухнов Н.Г. Криминалистика: Учебник. М., 2004.
- 35.** Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. М., 1998.
- 36.** Якушев В.М. О психологических основах лекционной пропаганды. М., 1970.
- 37.** Яблоков Н. П. Криминалистика. М., 1995.